

ΓΙΩΡΓΟΣ ΝΙΚ. ΓΑΛΑΝΗΣ

**ΠΑΡΑΒΑΤΙΚΟΤΗΤΑ ΑΝΗΛΙΚΩΝ
ΚΑΙ ΣΧΟΛΙΚΗ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ**

ΠΕΡΙΓΡΑΜΜΑ

	σελ.
I. ΕΙΣΑΓΩΓΙΚΕΣ ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ	69
II. ΤΟ ΔΙΚΑΙΟ ΑΝΗΛΙΚΩΝ ΚΑΙ ΟΙ ΑΝΗΛΙΚΟΙ ΠΑΡΑΒΑΤΕΣ	77
1. Ορισμός και βασικές αρχές του δικαίου ανηλίκων	77
2. Οι ανήλικοι παραβάτες	79
III. ΣΧΟΛΕΙΟ ΚΑΙ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ	85
1. Η ανάγκη για σχολική εκπαίδευση	85
2. Η λειτουργία του σχολείου: Κοινωνικοποίηση και Κοινωνικός Έλεγχος	87
3. Κοινωνική τάξη και σχολική επιτυχία	90
4. Το σχολείο ως χώρος αξιόποινων πράξεων	94
5. Οι διαδικασίες στιγματισμού στο σχολείο	95
6. Σχολείο και πρόληψη της εγκληματικότητας	98
IV. ΕΠΙΛΟΓΟΣ	101
V. ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	112
1. Ξενόγλωσση	112
2. Ελληνόγλωσση	118

I. ΕΙΣΑΓΩΓΙΚΕΣ ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ

Επειδή τόσο οι καθημερινές θεωρίες όσο και η παραδοσιακή εγκληματολογία αντιμετωπίζουν την **εγκληματικότητα** ως ιδιότητα και συμπεριφορά που χαρακτηρίζει το «**δράστη**», θεωρώ αναγκαίο να γίνει μία σύντομη αναφορά στο τι είναι παρεκκλίνουσα συμπεριφορά γενικά και μία προσπάθεια οριοθέτησης ορισμένων εννοιών, όπως «εγκληματικότητα», «έγκλημα» ή «εγκληματική πράξη», ώστε να γίνει κατανοητό τι εννοούμε όταν γίνονται αναφορές σ' αυτές τις έννοιες.

Αν μια πράξη είναι παρεκκλίνουσα ή όχι, εξαρτάται άμεσα από το πώς αντιδρά το κοινωνικό περιβάλλον στην πράξη αυτή. Κάθε κοινωνία έχει τους δικούς της νόμους και κανόνες, γραπτούς και άγραπτους. Αυτούς τους νόμους και κανόνες καλούνται όλα τα μέλη της κοινωνίας να τους σεβασθούν. Καμία κοινωνία όμως δεν είναι ομοιογενής. Όλες οι κοινωνίες είναι ετερογενείς και διαφοροποιημένες σε διάφορες κοινωνικές ομάδες και υποομάδες. Η επιβολή νόμων και κανόνων είναι αποτέλεσμα των διεκδικήσεων των κοινωνικών ομάδων στις διάφορες συγκεκριμένες ιστορικές συνθήκες. Για μία εγκληματική πράξη για το γενικό σύνολο της κοινωνίας είναι δυνατόν για παράδειγμα ο δράστης να θεωρηθεί από κάποιους ότι ενήργησε σύμφωνα με τους (άγραφους, εθιμικούς) νόμους της ομάδας (π.χ. Βεντέτα) ή μπορεί ο δράστης να οδηγηθεί στο Δικαστήριο, αν μηνυθεί, και να καταδικασθεί σε θάνατο για ανθρωποκτονία από πρόθεση.

Το βασικό σημείο αναφοράς στο παράδειγμα αυτό είναι η αντίδραση των άλλων. Σ' αυτή πρέπει να εστιάσουμε την όλη μας προσοχή και προβληματική.

Το γεγονός ότι κάποιος παραβίασε κάποιον ή κάποιους «κανόνες», αυτό από μόνο του δε μας βοηθάει στην παραπέρα προβληματική μας.

Αυτό που χαρακτηρίζει και προσδίδει νόημα στην πράξη είναι η αντίδραση των άλλων. Να το εκφράσουμε διαφορετικά:

Κάποιος ο οποίος δεν παραβίασε κανένα νόμο και κανόνα, κάτω από ορισμένες συνθήκες μπορεί να έχει την ίδια μεταχείριση που έχει και κάποιος δράστης.

Η ίδια συμπεριφορά στο ίδιο χρονικό διάστημα μπορεί να είναι παράβαση του νόμου, μπορεί όμως και όχι. Η ανθρωποκτονία για παράδειγμα είναι έγκλημα. Η ανθρωποκτονία όμως από πλευράς αστυνομικών στην προσπάθεια σύλληψης τρομοκρατών ή η ανθρωποκτονία στρατιωτών του εχθρού σε περίοδο πολέμου δε θεωρείται ως έγκλημα. Μπορεί να είναι παράβαση, αν το άτομο δείχνει μια συγκεκριμένη συμπεριφορά και μπορεί να μην είναι παράβαση, αν το άτομο παρουσιάζει μία άλλη, διαφορετική συμπεριφορά. Μερικοί νόμοι καταπατούνται και τιμωρείται ο παραβάτης και άλλοι παραβιάζονται χωρίς να τιμωρηθεί ο παραβάτης.

Επομένως, αν μία ενέργεια χαρακτηρίζεται ως παρεκκλίνουσα ή όχι, εξαρτάται όχι από τη φύση της, αλλά από την ερμηνεία και το νόημα που προσδίδουν οι άλλοι σ' αυτήν.

Κατά συνέπεια: **Η παρεκκλίνουσα συμπεριφορά δεν είναι καμία ποιότητα που ανήκει στην ίδια τη συμπεριφορά, αλλά μία αλληλεπίδραση (Interaktion) μεταξύ του ατόμου που ενεργεί (δρα) και των ανθρώπων που αντιδρούν στην ενέργεια αυτή** (ενδεικτικά βλ. BECKER H.S., 1973, ιδιαίτερα σελ. 10 επ.).

Κάποιος χαρακτηρίζεται ως «δράστης» ή «εγκληματίας» όχι γιατί αντικειμενικά διέπραξε κάποιες εγκληματικές πράξεις, αλλά εξαιτίας των κοινωνικών διαδικασιών του χαρακτηρισμού, του στιγματισμού, της επιλεκτικότητας και του φιλτραρίσματος.

Ο «δράστης» ή ο «εγκληματίας» αποτελεί το τελικό προϊόν της πολύπλοκης αυτής κοινωνικής διαδικασίας στιγματισμού, επιλεκτικότητας, χαρακτηρισμού και εγκληματοποίησης (σχετικά με τη διαδικασία αυτή βλ. π.χ. COFFMAN, E., 1967, ALBRECHT, G., 1985, σελ. 433-438). Ένα παράδειγμα για να γίνει πιο σαφής η διαδικασία αυτή!

Η σύλληψη κάποιου σε ένα κατάστημα, για είδη που δεν πλήρωσε είναι δυνατό να ερμηνευθεί κατά διάφορους τρόπους. Μπορεί π.χ. να θεωρηθεί ως κλοπή, αλλά μπορεί να εκληφθεί και ως α-

προσεξία. Στην περίπτωση που ο συλληφθείς είναι κάποιιο γνωστό ή δημόσιο πρόσωπο (Βουλευτής, Δήμαρχος, Καθηγητής Πανεπιστημίου, Δικαστής, Κληρικός κ.λπ.) είναι πιο πιθανόν να θεωρηθεί ότι πήρε τα είδη και δεν πλήρωσε ή από απροσεξία ή από λάθος, είτε γιατί ήταν αφηρημένος είτε τον απασχολούσε κάτι άλλο και συγχωρείται. Αντίθετα αν ο συλληφθείς δείχνει φτωχός και φοράει λερωμένα ρούχα, δείχνει «αλήτης» ή είναι τσιγκάνος ή αλλοδαπός μετανάστης ή κάποιιο άστεγο παιδί που ζει σε σκηνές καταυλισμού, η πράξη του είναι πολύ πιθανόν να θεωρηθεί σκόπιμη, δηλαδή κλοπή, παρά απροσεξία ή λάθος.

Και αν ακόμη η υπόθεση αυτή (της μη πληρωμής των ειδών) φτάσει στο Δικαστήριο είναι αδύνατο να αποδειχθεί αν η ενέργεια αυτή αποτελεί κλοπή ή απροσεξία, γιατί απλούστατα ο κατηγορούμενος μπορεί, για παράδειγμα, να προσκομίσει μία ψυχιατρική έκθεση (διάγνωση) που να αποδεικνύει ότι ενεργούσε κάτω από την επήρεια φαρμάκων ή ότι είναι «κλεπτομανής» ή ακόμη ότι έπαυσε από νεύρωση. Σ' όλες αυτές τις περιπτώσεις δεν αποδεικνύεται η ερμηνεία της ενέργειας, αλλά δημιουργούνται κοινωνικές διαδικασίες ερμηνείας και χαρακτηρισμού της ενέργειας.

Εξετάζοντας λοιπόν το θέμα απ' αυτή τη σκοπιά, το Δικαστήριο αποτελεί μία Υπηρεσία, ένα θεσμό, που **κατασκευάζει πραγματικότητες**. Το Δικαστήριο δε διαπιστώνει μόνο μία ενέργεια, αλλά δημιουργεί ορισμούς και αποδίδει χαρακτηρισμούς. Η δικαστική διαπίστωση ότι κάποιος είναι «εγκληματίας» είναι ένας χαρακτηρισμός μίας αρνητικής ιδιότητας ενός αρνητικού χαρακτηρισμού, ενός αρνητικού (κοινωνικού) αγαθού (βλ. SACK F., 1968, σελ. 432-475).

Μία δικαστική απόφαση και αν ακόμη χρησιμοποιείται για την περιγραφή μίας πραγματικότητας, **δεν περιγράφει αυτή την πραγματικότητα, αλλά την κατασκευάζει, τη δημιουργεί**. Έτσι παρουσιάζεται μόνο ένα τμήμα της πραγματικότητας. Η πραγματικότητα απαιτεί μια πληρέστερη προσέγγιση (βλ. SACK F., 1985α, σελ. 387-395, εδώ σελ. 391 επ.).

Επίσης η δικαστική απόφαση δημιουργεί έναν καινούριο χαρακτηρισμό για τον κατηγορούμενο και τον φέρνει σε μία κατάσταση που δε θα υπήρχε, αν δεν υπήρχε η δικαστική αυτή απόφαση (ό-

ποια κι αν είναι αυτή, δηλ. αθωωτική ή καταδικαστική). Ακόμη, η κοινωνική δομή μίας κοινότητας η οποία διαχωρίζει τους πολίτες της σε πιστούς του Νόμου (νομοταγείς) και σ' αυτούς που παραβιάζουν τους κανόνες της (παραβάτες) δεν είναι καμία προκαθορισμένη «τάξη», αλλά μία συνεχής εξελισσόμενη «τάξη» πραγμάτων (βλ. SACK F., 1968, σελ. 469). Αυτό έχει σαν συνέπεια πράξεις που στο παρελθόν εθεωρούντο «ποινικά κολάσιμες» να αποποινικοποιούνται και άλλες που δεν εθεωρούντο σαν τέτοιες, σήμερα να ποινικοποιούνται. Επομένως, **η εγκληματικότητα δεν είναι συμπεριφορά, αλλά «αρνητικό αγαθό»** (σε αναλογική σχέση με τα θετικά αγαθά όπως π.χ. περιουσία, κοινωνική τάξη, προνόμια). Η εγκληματικότητα είναι δηλαδή ακριβώς το αντίθετο από τα προνόμια (βλ. SACK, F., 1968, σελ. 469, SACK, F., 1973, σελ. 55-60).

Με επίκεντρο τον ορισμό αυτό για την εγκληματικότητα, ο SACK παρουσιάζει μια νέα σκοπιά της εγκληματικότητας, που η παραδοσιακή (κλασική) εγκληματολογία την είχε παραβλέψει και που μας οδηγεί στα ακόλουθα συμπεράσματα:

- α. Οι μηχανισμοί κατανομής της αρνητικής ιδιότητας «Εγκληματικότητα» είναι ακριβώς ένα προϊόν (αποτέλεσμα) από κοινωνικές διαμάχες όπως εκείνες που διαχειρίζονται και κανονίζουν το μοίρασμα των θετικών αγαθών σε μία κοινωνία.
- β. Η κατανομή του αρνητικού αγαθού που λέγεται εγκληματικότητα γίνεται με τον ίδιο τρόπο που γίνεται και η κατανομή των θετικών αγαθών.
- γ. Η εγκληματικότητα και γενικά η παρεκκλίνουσα συμπεριφορά μπορεί να θεωρηθεί σαν μία διαδικασία στην οποία παίρνουν μέρος πολλοί. Στη μία πλευρά βρίσκονται εκείνοι που έχουν παρεκκλίνουσα συμπεριφορά και στην άλλη αυτοί που αντιδρούν, ερμηνεύουν και χαρακτηρίζουν τη συμπεριφορά των άλλων σαν παρεκκλίνουσα.
- δ. Σ' αυτό το πνεύμα παρεκκλίνουσα συμπεριφορά είναι αυτό που οι άλλοι χαρακτηρίζουν ως παρεκκλίνον. Αυτό δεν είναι καμιά ιδιότητα και κανένα χαρακτηριστικό αυτής καθεαυτής της συμπεριφοράς, αλλά κάτι που προσάπτεται στην κάθε συμπεριφορά (βλ. SACK, F., 1968, σελ. 470).

Η νεότερη εγκληματολογική έρευνα διεπίστωσε ότι η εγκλημα-

τικότητα είναι το τελικό αποτέλεσμα της διαδικασίας στιγματισμού και χρησιμοποίησης και ερμηνείας του Ποινικού Δικαίου από τους θεσμούς Κοινωνικού Ελέγχου¹ και στρέφεται κύρια κατά ατόμων των κατωτέρων κοινωνικών τάξεων και στρωμάτων μιας κοινωνίας. Τόσο οι επίσημες μορφές εξουσίας ή Κοινωνικού Ελέγχου, όπως π.χ. Αστυνομία, Δικαστήρια, Φυλακές, όσο και οι ανεπίσημοι θεσμοί Κοινωνικού Ελέγχου (γονείς, δάσκαλοι, συμμαθητές, γειτονιά), στιγματίζουν το άτομο σαν «καλό», «προσαρμοσμένο» ή «απροσάρμοστο», «ψυχικά υγιές» ή «άρρωστο», «ενσωματωμένο» ή «περιθωριοποιημένο». Ο κοινωνικός στιγματισμός παραμένει ανεξίτηλος και επιδρά καταλυτικά πάνω στο άτομο με τέτοιο τρόπο έτσι ώστε η κάθε του συμπεριφορά αλλά και ο ίδιος να απορρίπτεται κοινωνικά².

Έχει αποδειχθεί ότι ο αστυνομικός έλεγχος είναι συχνότερος και αυστηρότερος σε συνοικίες και περιοχές γκέτο, όπου συνήθως ζουν και εργάζονται οι αδύνατοι οικονομικά, σε πλατείες και σταθμούς, δηλαδή σε δημόσιους χώρους όπου συχνάζουν άτομα των κατωτέρων κοινωνικών τάξεων και στρωμάτων. Έτσι η πιθανότητα στιγματισμού αυτών των ατόμων είναι πολύ μεγαλύτερη από εκείνων στις οποίες οι Υπηρεσίες Κοινωνικού Ελέγχου δεν μπορούν να επέμβουν, γιατί τα άτομα αυτά δεν έχουν την ανάγκη να εκτεθούν σε δημόσιους χώρους. Είναι πιο εύκολη, για παράδειγμα, η χρήση ναρκωτικών από άτομα της ανώτερης κοινωνικής τάξης χωρίς να υπάρχει τόσο μεγάλος κίνδυνος να αποκαλυφθούν, αφού διαμένουν σε «αριστοκρατική» συνοικία και σε βίλες, όπου ελάχιστα γίνεται περιπολία από την αστυνομία, σε αντίθεση με τα άτομα εκείνα που είναι αναγκασμένα να καταφύγουν στους δημόσιους εκείνους χώρους που από τα όργανα του Κοινωνικού Ελέγχου θεωρούνται σαν ύποπτοι και ελέγχονται συχνότερα και αυστηρότερα. Ο Ηλίας ΔΑΣΚΑΛΑΚΗΣ και οι συνεργάτες του μετά από μία εμπειρική έρευνα σχετικά με την απονομή της ποινικής δικαιοσύνης στην Ελλάδα επί ενός συνόλου 799 διωκομένων πράξεων διαφόρων μορφών εγκληματικότητας, καταλήγουν στο συμπέρασμα ότι «επειδή η εγκληματικότητα των ανωτέρων τάξεων εκφεύγει σε μεγάλη έκταση από τον αστυνομικό έλεγχο, ένα μεγάλο μέρος αυτής καλύπτεται από το σκοτεινό αριθμό, με αποτέλεσμα να υποεκπροσω-

πούνται οι τάξεις αυτές στο σύνολο εκείνων που παραπέμπονται στους μηχανισμούς της ποινικής δικαιοσύνης» (ΔΑΣΚΑΛΑΚΗΣ Η., ΑΝΔΡΟΥΤΣΟΥ Α., ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ Π., ΠΑΠΠΑΣ Π., ΠΕΡΑΝΤΖΑΚΗ Ι., ΤΣΑΜΠΑΡΛΗ Δ., 1983, σελ. 51)³. Η εγκληματικότητα των ανωτέρων κοινωνικο-οικονομικών τάξεων και στρωμάτων είναι κυρίως οικονομική και περιουσιακή και εμφανίζει ελάχιστη ή σχεδόν ανύπαρκτη θεατότητα με αποτέλεσμα οι εγκληματίες εκπρόσωποι αυτών των τάξεων να βρίσκονται υπό προστατευτική σκέπη έναντι της αστυνομικής επιτήρησης ή της επισήμανσης τρίτων (βλ. ΔΑΣΚΑΛΑΚΗΣ, Η., 1985, σελ. 87 επ.)⁴.

Πολλές φορές και η απλή διαμονή ή παραμονή σε τέτοιους «υπόπτους» δημόσιους χώρους που αναφέραμε παραπάνω αποτελεί αφορμή για υποψία που έχει σαν αποτέλεσμα τον έλεγχο. Αυτός ο έλεγχος αποτελεί την αρχή της αλυσίδας του χαρακτηρισμού και του στιγματισμού. Έτσι αρχίζει η έρευνα για ανεύρεση κι άλλων «στοιχείων» από τη βιογραφία του χαρακτηρισμένου σαν υπόπτου για να στοιχειοθετηθεί και η παραπάνω υποψία. Στοιχεία μιας παρελθοντολογικής βιογραφικής έρευνας ενός ατόμου είναι εύκολο να παρερμηνευθούν αργότερα, ανάλογα με την περίπτωση και σε βάρος του ατόμου, έστω κι αν ακόμη δε σχετίζονται με την υποψία ή την κατηγορία.

Το γεγονός ότι επί του συνόλου των παραπεμπομένων ατόμων στους μηχανισμούς της ποινικής δικαιοσύνης, σχεδόν οι μισοί ανήκουν στα κατώτερα στρώματα των χειρωνακτών, οφείλεται αφενός στην οργάνωση της αστυνομικής δράσης, αφετέρου στον τρόπο εκδήλωσης της εγκληματικότητας των κατωτέρων κοινωνικών στρωμάτων, ώστε ο έλεγχος και η αστυνόμευση να επικεντρώνεται κυρίως στα κατώτερα στρώματα με αποτέλεσμα η εγκληματικότητα αυτών να αποκαλύπτεται σε πολύ μεγαλύτερο βαθμό απ' ό,τι η εγκληματικότητα των άλλων κοινωνικών στρωμάτων (βλ. επίσης ΔΑΣΚΑΛΑΚΗΣ, Η. και συνεργάτες 1983, σελ. 52).

Επίσης η εγκληματολογική στατιστική και η στατιστική της Δικαιοσύνης, εκτός από τα στατιστικά λάθη που παρουσιάζουν στη συλλογή και δημοσίευση του αριθμού των εγκλημάτων και το είδος (κατηγορία) των εγκλημάτων, (σχετικά με την προβληματική αυτή βλ. ενδεικτικά: KERNER, Η.-J, 1981, σελ. 262-273, KERNER,

H.-J, 1985, σελ. 260-267, ALLBRECHT, P.-A./LAMNEK, S., 1979, DONNER, O./OHDER, C./WESCHKE, E. σε συνεργασία με τον CIUPKA, J., 1981, σελ. 43 επ., GALANIS, 1987, σελ. 88 επ.), αποτελούν και τη βάση για τη δημοσίευση εγκληματολογικών θεμάτων από τα Μέσα Μαζικής Επικοινωνίας⁵ και την εγκληματολογική κοινωνική πολιτική που θα ακολουθήσει μια χώρα (επίκαιρο παράδειγμα είναι οι συζητήσεις στις χώρες-μέλη της Ευρωπαϊκής Κοινότητας αλλά και στη χώρα μας για την καταπολέμηση της τρομοκρατίας, καθώς επίσης και οι διμερείς συμβάσεις με άλλα κράτη). Στις Στατιστικές αυτές δε συμπεριλαμβάνονται ούτε άτομα που δεν καταγγέλθηκαν από κανέναν ούτε εγκλήματα που δεν είδαν ποτέ το φως της δημοσιότητας.

Έτσι και οι Στατιστικές αυτές λειτουργούν σε βάρος των κατωτέρων κοινωνικών στρωμάτων μιας κοινωνίας, χωρίς να δείχνουν ποτέ, το πραγματικό μέγεθος της εγκληματικότητας που υπάρχει στην κοινωνία αυτή. Η εγκληματολογική έρευνα των «σκοτεινών πεδίων» (Dunkelfeldforschung) απέδειξε ότι ο αριθμός των εγκλημάτων και δραστών στην πραγματικότητα είναι πολύ μεγαλύτερος από αυτόν που παρουσιάζουν οι διάφορες στατιστικές⁶, έτσι ώστε να παρατηρείται το φαινόμενο από τον «ιστό της δικαστικής αράχνης» «να συλλαμβάνονται τα «έντομα», ενώ τα μεγάλα «ζώα» να... διαπερνούν και να φεύγουν...» («ΤΑ ΝΕΑ» 24/11/1986, σελ. 4).

Τίθεται όμως το ερώτημα. Τότε τι σκοπό έχουν αυτές οι στατιστικές αφού δεν ανταποκρίνονται στην κοινωνική πραγματικότητα;

Εκτός των άλλων οι εγκληματολογικές στατιστικές δίνουν λαβή για νομοθετικές ρυθμίσεις και αποτελούν ένα είδος «**απολογισμού**» ή «**έκθεσης πεπραγμένων**» των επίσημων θεσμών Κοινωνικού Ελέγχου, τους νομιμοποιούν και τους δίνουν το δικαίωμα για άσκηση περισσότερης εξουσίας και απαίτηση για μεγαλύτερη οικονομική ενίσχυση από τον κρατικό προϋπολογισμό (συγκ.: KERNER, H.-J, 1985, σελ. 260-267, ALLBRECHT, P.-A./LAMNEK, S., 1979, σελ. 14). Έτσι εξηγείται και το φαινόμενο της «**κινδυνολογίας**» για αυξημένη εγκληματικότητα – που παρουσιάζεται και με στατιστικά δεδομένα.

Αφού λοιπόν –όπως διαπιστώθηκε– ο κοινωνικός διαχωρισμός

σε «καλούς» και «κακούς», σε «νομοταγείς» και «εγκληματίες», είναι κοινωνικές κατηγορίες που καθιερώνονται, τότε **κάθε αιτιολογική προσωποκεντρική εγκληματολογική ερμηνεία σχετικά με το «γιατί»** διέπραξε κάποιος ένα έγκλημα ή με το «πώς» βίωσε ο δράστης αυτή του την ενέργεια, αποπροσανατολίζει την όλη συζήτηση, διότι στο επίκεντρο της όλης συζήτησης και ανάλυσης βρίσκεται ο δράστης, ο φερόμενος ως «εγκληματίας» και η «εγκληματικότητα» εκλαμβάνεται ως συμπεριφορά του ατόμου που χρήζει ερμηνείας και παραβλέπονται παντελώς οι μηχανισμοί εγκληματοποίησης και κοινωνικού ελέγχου.

Μια τέτοια αιτιολογική αντίληψη περί εγκληματικότητας θεωρείται από τις νεότερες εγκληματολογικές θεωρίες της «**κριτικής εγκληματολογίας**» (Kritische Kriminologie) (βλ. για παράδειγμα: ARBEITSKREIS JUNGER KRIMINOLOGEN (HRSG.), 1974, SACK, F., 19858, σελ. 277-286, KECKEISEN, W., 1974), σαν ξεπερασμένη και ανεδαφική, γιατί παραβλέπονται άλλοι βασικοί παράμετροι που οδηγούν στον ορισμό και χαρακτηρισμό της εγκληματικής πράξης, όπως για παράδειγμα η έννοια της εξουσίας που σύμφωνα με τον W.A. BONGER: «Η εξουσία είναι η βασική προϋπόθεση γι' αυτούς που θέλουν μια συγκεκριμένη συμπεριφορά να την κατατάξουν στην κατηγορία του εγκλήματος» (BONGER, W.A., (1916), *criminality and economic condition* Boston (πρώτα στα γαλλικά 1905) περιέχεται στον KECKEISEN, W., 1974, σελ. 35). Αφού λοιπόν η αναγωγή μιας συμπεριφοράς σε έγκλημα προσδιορίζεται από τα διάφορα κέντρα εξουσίας και από τη δράση των ομάδων πίεσης που στα πλαίσια μίας κοινωνίας, προσδιορίζουν τη λήψη των πολιτικών αποφάσεων, το έγκλημα είναι πολιτικό φαινόμενο (βλ. επίσης ΔΑΣΚΑΛΑΚΗΣ, Η. και συνεργάτες 1983, σελ. 13) και «**αρνητικό αγαθό**» το οποίο κατανέμεται όπως και τα υπόλοιπα κοινωνικά αγαθά από τους επίσημους (κυρίως) αλλά και τους ανεπίσημους θεσμούς ελέγχου και εξουσίας.

Κάτω απ' αυτό το πρίσμα των γενικών επισημάνσεων θα πρέπει να εξεταστεί και η εγκληματικότητα των ανηλίκων, αλλά και ο ρόλος του σχολείου ως επίσημου θεσμού κοινωνικοποίησης και κοινωνικού ελέγχου.

II. ΤΟ ΔΙΚΑΙΟ ΑΝΗΛΙΚΩΝ ΚΑΙ ΟΙ ΑΝΗΛΙΚΟΙ ΠΑΡΑΒΑΤΕΣ

1. Ορισμός και βασικές αρχές του δικαίου ανηλίκων

Σύμφωνα μ' έναν ευρύ και γενικό ορισμό, το δίκαιο ανηλίκων είναι ένα σύνολο κανόνων ιδιωτικού και δημοσίου δικαίου, οι οποίοι ρυθμίζουν τα δικαιώματα, τις υποχρεώσεις και την προστασία των ανηλίκων αλλά και της κοινωνίας γενικότερα, στο μέτρο που η διατήρηση και εξέλιξή των συνδέεται με τη διαφύλαξη των νεότερων μελών της (βλ. π.χ. ΣΠΙΝΕΛΛΗ, Κ.Δ./ΤΡΩΙΑΝΝΟΥ, Α., 1987, σελ. 19).

Με μία όμως ειδική, στενή έννοια, ως δίκαιο ανηλίκων ή ποινικό δίκαιο ανηλίκων νοείται **«το σύνολο των κανόνων ουσιαστικού και δικονομικού ποινικού δικαίου οι οποίοι αναφέρονται στον ανήλικο ως δράστη»** (ΣΤΟ ΙΔΙΟ σελ. 26. Υπογράμμιση στο πρωτότυπο)⁷. Οι βασικές αρχές που διέπουν το δίκαιο ανηλίκων μπορούν να συνοψισθούν στα εξής:

- α) Στο **«καλώς εννοούμενο συμφέρον του ανηλίκου και στις ανάγκες του»** σε συνάρτηση με το κοινωνικό συμφέρον και τις ανάγκες της κοινωνίας. Δηλαδή η **«προστασία»** των ανηλίκων που επιδιώκεται από το δίκαιο ανηλίκων, συνίσταται σε θετικά, κοινωνικά και εποικοδομητικά μέτρα, δηλαδή προϋποθέτει μία πολύπλευρη και εκτεταμένη κοινωνική πολιτική και μέριμνα, η οποία δε σταματάει στον ανήλικο, αλλά επεκτείνεται και σε άλλους κοινωνικούς τομείς όπως την οικογένεια, την εκπαίδευση, την εργασία κ.λπ. (Για περισσότερα σχετικά μ' αυτό βλ.: ΣΤΟ ΙΔΙΟ, σελ. 32).
- β) Αναγκαία συμπλήρωση και επακόλουθο της προηγούμενης αρχής αποτελεί και η αρχή της **«αγωγής αντί της τιμωρίας»** των ανηλίκων παραβατών και της αποφυγής των μέτρων περιορισμού της ελευθερίας των (π.χ. αντί για στέρηση της προσωπι-

- κής ελευθερίας των, να εργάζονται σε κοινότητα ή κοινωφελές ίδρυμα ή να συμμετέχουν σε ομάδες εργασίας ή θεραπευτικές ομάδες κ.λπ.) (βλ.: ΣΤΟ ΙΔΙΟ, σελ. 33).
- γ) Το δίκαιο ανηλίκων αναφέρεται τόσο στο «**δίκαιο ορισμένης προσωπικότητας**» όσο και στο «**δίκαιο αξιόποινων πράξεων**» όπως ακριβώς συμβαίνει με το ποινικό δίκαιο ενηλίκων. Όταν η κύρωση καθορίζεται κυρίως από την προσωπικότητα του ανηλίκου ή όταν με ειδικούς νόμους καθιερώνονται οι μορφές συμπεριφοράς που προϋποθέτουν την ιδιότητα του ανηλίκου για τη λήψη αναμορφωτικών μέτρων, τότε πρόκειται για δίκαιο δραστών και όχι δίκαιο πράξεων. Αν όμως οι αξιόποινες πράξεις των ανηλίκων είναι ίδιες με τις προβλεπόμενες για τους ενήλικους και η ανηλικότητα δεν αποτελεί ορισμένο ψυχολογικό τύπο αλλά κατηγορία ατόμων, τότε είναι δίκαιο πράξεων. Επομένως το δικαστήριο πρέπει να λαμβάνει υπόψη του όχι μόνο την περίσταση και τη βαρύτητα της κάθε αξιόποινης πράξης, αλλά και τις ανάγκες του ανηλίκου και της κοινωνίας (βλ.: ΣΤΟ ΙΔΙΟ, σελ. 34).
- δ) Με την προαναφερθείσα αρχή είναι στενά συνδεδεμένη και η αρχή «**της ιδιάζουσας εξατομίκευσης**» στη μεταχείριση του ανηλίκου παραβάτη. Δηλαδή στο δικαστή παρέχεται ευρεία διακριτική ευχέρεια, χωρίς να δεσμεύεται με συγκεκριμένη ποινή και όρια ποινής για μια συγκεκριμένη αξιόποινη πράξη, για επιλογή και επιβολή των ενδεικνυόμενων μέτρων για όσο χρόνο νομίζει ότι είναι απαραίτητος, με εξαίρεση μόνο την περίπτωση των ποινικά υπευθύνων εφήβων για τους οποίους το δικαστήριο μετά από σχετικές έρευνες κρίνει ότι ο ποινικός σωφρονισμός είναι αναγκαίος (βλ.: ΣΤΟ ΙΔΙΟ, σελ. 34 επ.).
- ε) Στο δίκαιο ανηλίκων της Ελλάδας αλλά και άλλων χωρών κυριαρχεί η **αρχή της συνύπαρξης του «προτύπου πρόνοιας» και του «προτύπου δικαιοσύνης**», δηλαδή επιδιώκεται η ισορροπία μεταξύ της απλούστευσης της διαδικασίας προς το συμφέρον του ανηλίκου αφενός και η ανάγκη να αναγνωρισθούν στον ανήλικο τα βασικά κατοχυρωμένα συνταγματικά δικαιώματα του ενήλικου κατηγορουμένου. Η συνύπαρξη των δύο αυτών προτύπων γίνεται περισσότερο από δύσκολη, αφού τα δύο αυτά

πρότυπα έχουν συγκρουόμενους στόχους (βλ.: ΣΤΟ ΙΔΙΟ, σελ. 36 επ.). Ωστόσο ο «**συγκερασμός των δύο προτύπων**» (ΣΤΟ ΙΔΙΟ, σελ. 38 επ.) που προκρίθηκε και κυριαρχεί σήμερα στα δικαστήρια ανηλίκων, δεν παύει να έχει κατασταλτικό χαρακτήρα, εφόσον και τα λεγόμενα «κοινωνικο-θεραπευτικά» μέτρα και κατασταλτικά και απάνθρωπα είναι⁸.

2. Οι ανήλικοι παραβάτες

Η ποινική μεταχείριση των ανηλίκων παραβατών ρυθμίζεται από τα άρθρα 121-133 του κεφαλαίου Η' που αποτελεί και το τέλος του γενικού μέρους του ποινικού μας κώδικα⁹. Είναι κατανοητό ότι ο αριθμός και το είδος των ανηλίκων παραβατών που καταγράφονται στις διάφορες εγκληματολογικές στατιστικές σχετίζονται με τον προσδιορισμό των εννοιών «ανήλικος» και «συμπεριφορά του δράστη». Αν για παράδειγμα ως ανηλικότητα θεωρούνται οι ηλικίες 7 ως 21 ετών, τότε ο αριθμός των ατόμων στα οποία τα ελληνικά δικαστήρια επέβαλαν αναμορφωτικά ή θεραπευτικά μέτρα, ποινικό σωφρονισμό και διάφορες άλλες ποινές θα είναι πολύ μεγαλύτερος απ' ό,τι αν θεωρηθεί ότι η ανηλικότητα λήγει στο 17ο έτος, όπου ο αριθμός των ανηλίκων παραβατών μειώνεται σημαντικά. Επίσης διαφορετικός θα είναι και ο αριθμός των παραβάσεων για το ίδιο χρονικό διάστημα, αν στη συμπεριφορά των ανηλίκων παραβατών δε συμπεριλαμβάνονται οι παραβάσεις της νομοθεσίας του Κώδικα Οδικής Κυκλοφορίας και συγκεκριμένα αυτές που σχετίζονται με το αυτοκίνητο¹⁰.

Σύμφωνα με τον ελληνικό Ποινικό κώδικα (Π.Κ.) «**ποινικώς αδιάφορα άτομα**» (δηλ. 0 έως και 6 ετών) υπόκεινται στις διατάξεις του Αστικού Κώδικα και αν ασκηθεί ποινική δίωξη εναντίον τους δε λαμβάνεται υπόψη, δηλαδή θεωρείται σαν να μην έγινε. Για τα παιδιά, δηλαδή την ομάδα ηλικίας 7 ως 12 ετών, προβλέπεται ειδική μεταχείριση με το λεγόμενο «**αμάχητο τεκμήριο ποινικής ανευθυνότητας**».

«**Μαχητό τεκμήριο ποινικής ανευθυνότητας**» καθιερώνεται για τις ομάδες ηλικιών 13 έως και 17 ετών, δηλαδή τους λεγόμενους «εφήβους».

Τέλος σε «**πλήρη ποινική ευθύνη**» υπόκεινται οι ομάδες ηλικιών 18 ετών και πάνω. Στην Ελλάδα τα άτομα ηλικίας 18-21 ετών, σύμφωνα με το άρθρο 133 του Ποινικού Κώδικα αποκαλούνται «**μετέφηβοι**»¹¹.

Στο ελληνικό (ποινικό) δίκαιο ανηλίκων δύο κατηγορίες μορφών συμπεριφοράς στοιχειοθετούν αξιόποινες πράξεις ανηλίκων: α) **οι κοινές αξιόποινες πράξεις**, δηλαδή οι μορφές συμπεριφοράς που θεωρούνται εγκλήματα από τους ενήλικες και β) **οι ιδιαίτερες αξιόποινες πράξεις**, δηλαδή οι συμπεριφορές εκείνες που είναι αξιόποινες μόνο όταν τελούνται από ανηλίκους. Στο δίκαιο όμως των ανηλίκων εμπίπτει και μία τρίτη κατηγορία: οι μη αξιόποινες πράξεις ή καταστάσεις οι οποίες συνιστούν «**ηθική παρεκτροπή**». Ενώ η πρώτη κατηγορία δε δημιουργεί ερμηνευτικά ή άλλα προβλήματα, η δεύτερη και η τρίτη κατηγορία όμως δημιουργούν προβλήματα ερμηνείας και κυρίως σε σχέση με την αιτιολογική βάση του χαρακτηρισμού «**ιδιαίτερες αξιόποινες**» ή μη μορφές συμπεριφοράς οι οποίες όταν τελούνται από ανήλικες συνεπάγονται και ορισμένα μέτρα από πλευράς πολιτείας όπως την εισαγωγή σε ίδρυμα αγωγής ή την επιμέλεια της Υπηρεσίας Επιμελητών του Δικαστηρίου Ανηλίκων.

Τόσο οι «**ιδιαίτερες αξιόποινες πράξεις**» όσο και η «**ηθική παρεκτροπή**» διέπονται από το κοινό χαρακτηριστικό της παρέμβασης της πολιτείας για την προστασία των ανηλίκων, οι οποίοι αποτελούν κοινωνικό αγαθό, τόσο όταν προσβάλλονται από άλλους (εγκλήματα ενηλίκων κατά ανηλίκων) όσο και όταν οι ίδιοι οι ανήλικοι με πράξεις και καταστάσεις που προηγούνται των αξιόποινων πράξεων κινδυνεύουν να βλάψουν την υγεία τους, την ασφάλειά τους ή να γίνουν στο μέλλον δράστες αξιόποινων πράξεων δηλαδή οδηγούνται στην αυτοκαταστροφή. Επίσης η «**ηθική παρεκτροπή**» είναι αυτή που νομιμοποιεί την πολιτειακή διοικητική παρέμβαση χωρίς ωστόσο να διευκρινίζεται α) ποιο είναι το περιεχόμενο της «**ηθικής παρεκτροπής**» και με ποια κριτήρια καθορίζεται και β) σε ποιο βαθμό η εισαγωγή σε ίδρυμα λειτουργεί «**προληπτικά**» και προστατευτικά για τον ανήλικο ώστε να γίνεται με την ευχέρεια της διοικητικής οδού.

Αναμφίβολα η «**ηθική παρεκτροπή**» είναι μια αόριστη έννοια η

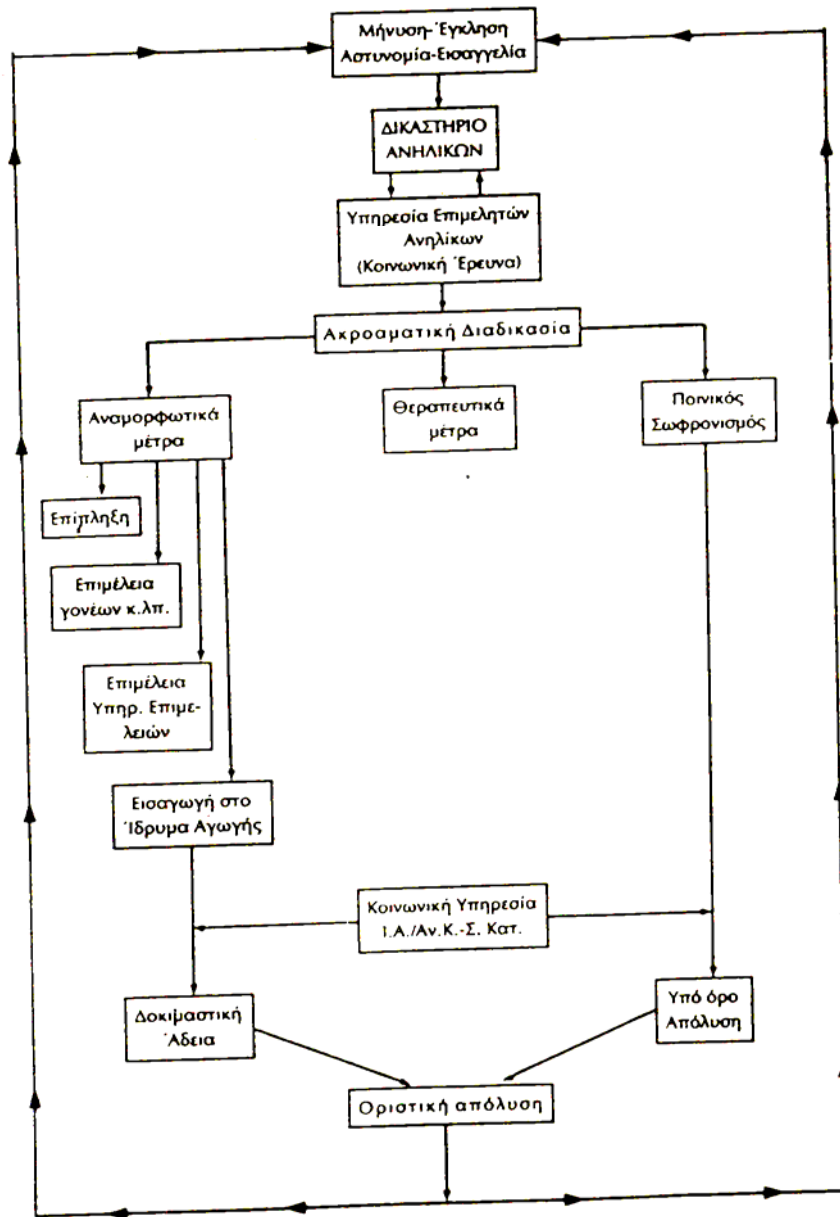
οποία ενέχει μια αξιολογική κρίση. Μπορεί ο νόμος να απαιτεί ενδείξεις «ηθικής παρεκτροπής», δεν παρέχονται όμως κριτήρια ορισμού της. Οι έννοιες που αναφέρονται στο νόμο ως «κακές έξεις» ή «εγκατάλειψη», είναι ανεπαρκείς¹². Το περιεχόμενο της «**ηθικής παρεκτροπής**» ή του «**ηθικού κινδύνου**»¹³ είναι ρευστό, ασαφές¹⁴ και επιδέχεται πολλαπλές ερμηνείες¹⁵.

Από την ερμηνεία που δίνεται από την πολιτεία σχετικά με τις αξιόποινες πράξεις ή την ηθική παρεκτροπή, εξαρτάται και το ανάλογο μέτρο «προστασίας»¹⁶ το οποίο θα επιβληθεί στον ανήλικο παραβάτη. Τα κριτήρια τα οποία προτείνονται για να θεωρηθεί ότι κάποιος ανήλικος βρίσκεται σε κίνδυνο «ηθικής παρεκτροπής» θα πρέπει να είναι: «α) να μην έχει ο ανήλικος κατάλληλο κατάλυμα και νόμιμους πόρους ζωής ή β) οι γονείς του, τα συγγενικά ή άλλα άτομα να μην είναι σε θέση να δημιουργήσουν θετικές σχέσεις μαζί του και να εμποδίσουν συμπεριφορές του που εξακολουθητικά βλάπτουν την υγεία ή την ασφάλεια τη δική του ή άλλων προσώπων». Τα κριτήρια όμως αυτά (βλ. π.χ.: ΣΠΙΝΕΛΛΗ, Κ.Δ.-ΤΡΩΙΑΝΟΥ, Α., 1987, σελ. 57) δε συνιστούν αλλαγή προτύπου ή «αλλαγή παραδείγματος» στη φιλοσοφική (θεωρητική) προσέγγιση και πρακτική εφαρμογή σε ό,τι αφορά την πρόληψη και την καταστολή.

Η Δικαιοσύνη (δικαστική και εκτελεστική εξουσία) ως πλήρες οργανωμένο σύστημα δομημένο σε διάφορα υποσυστήματα (αστυνομία, εισαγγελία, δικαστήρια, δικαστικά συμβούλια, αναμορφωτικά, θεραπευτικά, σωφρονιστικά και φυλακτικά καταστήματα) λειτουργεί ανάλογα με τις διάφορες σχέσεις, αλληλοεπιδράσεις και αλληλοεξαρτήσεις οι οποίες δημιουργούνται τόσο ανάμεσα στις διάφορες αρχές και υπηρεσίες όσο και ανάμεσα σε ομάδες ατόμων ή άτομα για την απονομή της δικαιοσύνης και τη μεταχείριση των ανηλίκων δραστών.

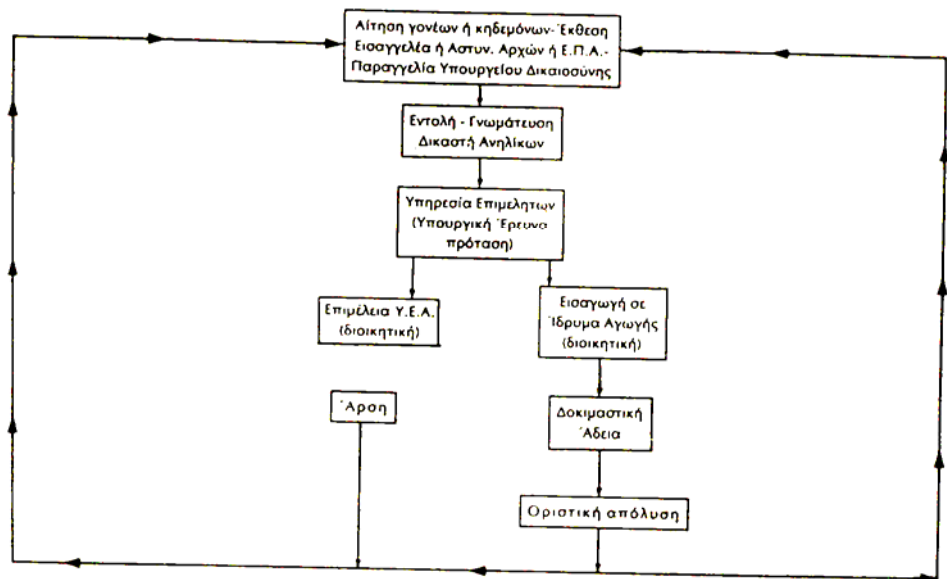
Η διαδικασία επαφής, εισαγωγής και εξαγωγής από το σύστημα της δικαιοσύνης των ανηλίκων εκείνων των οποίων η συμπεριφορά θεωρείται αξιόποινη ή απλώς κοινωνικά μη αποδεκτή, είναι πολύ πιθανόν να επαναληφθεί και να οδηγήσει στην «**εγκληματική καριέρα**» αυτών των ανηλίκων¹⁷. Η διαδικασία αυτή αναπαρίσταται σχηματικά στα ακόλουθα Διαγράμματα 1 και 2.

Διάγραμμα 1: Διαδικασία αντιμετώπισης των ανηλικών παραβατών.
(Δικαστική οδός Π.Κ.)

ΠΗΓΗ: ΣΠΙΝΕΛΛΗ, Κ.Δ.-ΤΡΩΙΑΝΟΥ, Α., 1987, σελ. 62

Διάγραμμα 2: Διαδικασία αντιμετώπισης της «ηθικής παρεκτροπής» ανηλίκων.

ΠΗΓΗ: ΣΠΙΝΕΛΛΗ, Κ.Δ.-ΤΡΩΙΑΝΟΥ, Α., 1987, σελ. 63

Σύμφωνα με το δίκαιο των ανηλίκων –όπως ήδη προαναφέρθηκε– οι ανήλικοι υποβάλλονται σε αναμορφωτικά ή θεραπευτικά μέτρα ή σε ποινικό σωφρονισμό (βλ.: ΠΟΙΝΙΚΟΣ ΚΩΔΙΚΑΣ (Π.Κ.) Άρθρο 121.2.).

Τα αναμορφωτικά μέτρα είναι: 1) η επίπληξη του ανηλίκου 2) η ανάθεση της υπεύθυνης επιμέλειας του ανηλίκου στους γονείς, τους επιτρόπους ή τους κηδεμόνες του 3) η ανάθεση της επιμέλειας του ανηλίκου σε ιδρύματα ανηλίκων, σε ειδικούς επιμελητές ανηλίκων ή σε προστατευτικές εταιρίες 4) η τοποθέτηση του ανηλίκου σε κατάλληλο κρατικό, δημοτικό, κοινοτικό ή ακόμη και ιδιωτικό κατάστημα αγωγής¹⁸.

Τα θεραπευτικά μέτρα τα οποία διατάσσονται σπάνια από το δικαστήριο ανηλίκων συνίσταται στην παραπομπή του ανηλίκου σε θεραπευτικό ή άλλο κατάστημα ύστερα από προηγούμενη γνω-

μοδότηση ειδικού ιατρού (βλ.: ΠΟΙΝΙΚΟΣ ΚΩΔΙΚΑΣ (Π.Κ.) Άρθρο 123). Αν το δικαστήριο –μετά από έρευνες σχετικά με την προσωπικότητα του δράστη και τις συνθήκες κάτω από τις οποίες τελέσθηκε η αξιόποινη πράξη– κρίνει ότι είναι αναγκαίος ο ποινικός σωφρονισμός, τον καταδικάζει σε περιορισμό σε σωφρονιστικό κατάστημα ανηλίκων πάνω από 13 ετών¹⁹.

Στα παραδοσιακά αυτά μέτρα μεταχείρισης των ανηλίκων –τα οποία όπως διεθνώς διαπιστώνεται έχουν αποτύχει– «η κριτική» ή «νέα» εγκληματολογία έχει αντιπροτείνει μεταξύ άλλων:

α) την «**απεγκληματοποίηση**»²⁰ (κατάργηση του αξιόποινου μιας μορφής συμπεριφοράς) β) την «**αποδικαστηριοποίηση**» ή «**ε-κτροπή**»²¹ (κάθε είδους παρέκκλιση από την κανονική διαδικασία πριν την έκδοση της απόφασης) και γ) την «**αποϊδρυματοποίηση**»²² (κατάργηση των κλειστών ιδρυμάτων και αντικατάστασή τους με άλλες, νέες μορφές ανοιχτής περίθαλψης).

Τα μέτρα αυτά έχουν δοκιμασθεί και εφαρμοσθεί στις ΗΠΑ και σε πολλές άλλες ευρωπαϊκές χώρες²³. Στην Ελλάδα είναι αμφίβολο κι αν ακόμη διασφαλίζονται και οι στοιχειώδεις προϋποθέσεις των ανθρωπίνων δικαιωμάτων οι οποίες προβλέπονται και από το υπάρχον ελληνικό δίκαιο τόσο για τους ενήλικες γενικά όσο και για τους ανήλικους ειδικά²⁴.

Προσπαθήσαμε εδώ να σκιαγραφήσουμε, έστω και συνοπτικά τις βασικές αρχές του δικαίου ανηλίκων, τη διαδικασία αντιμετώπισης των ανηλίκων δραστών και την αντιμετώπισή των από το σύστημα της ποινικής δικαιοσύνης για να περάσουμε στη συνέχεια σε έναν άλλο βασικό θεσμό ελέγχου, το σχολείο.

III. ΣΧΟΛΕΙΟ ΚΑΙ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ

1. Η ανάγκη για σχολική εκπαίδευση

Μια ιστορική προϋπόθεση για τη δημιουργία ενός σύγχρονου γενικού εκπαιδευτικού συστήματος βρίσκεται στη διαμόρφωση των ιδεολογικών, οικονομικών και πολιτικών ενδιαφερόντων των διαφόρων κοινωνικών ομάδων, οι οποίες έχουν την εξουσία σχετικά με την αξιοποίηση των διαφόρων συγκεκριμένων ικανοτήτων των ατόμων των κατωτέρων κοινωνικών στρωμάτων. Πρόκειται δηλαδή για ικανότητες οι οποίες ούτε από τη φύση του ατόμου προέρχονται αλλά ούτε και από την οικογένεια ή τις συνθήκες εργασίας και μόνον μπορούν να αναπτυχθούν και εξελιχθούν. Η **«ανάγκη για εκπαίδευση»** ή πιο συγκεκριμένα **«η ανάγκη για σχολική εκπαίδευση»** των ανθρώπων είναι καταρχήν **«ανάγκη των κοινωνικών στρωμάτων τα οποία έχουν την εξουσία»** δηλαδή είναι **«ανάγκη»** των ανωτέρων κοινωνικών στρωμάτων και όχι **«ανάγκη»** των προς εκπαίδευση κατωτέρων στρωμάτων. Η **«ανάγκη για εκπαίδευση»** είναι δηλαδή μια επιβεβλημένη ανάγκη. Η ικανοποίηση αυτής της ανάγκης θα μπορούσε να γίνει μόνο σε χώρους στους οποίους δεν είχαν όλοι οι άνθρωποι πρόσβαση, δηλαδή σε εργατικά σπίτια, σε εργοστάσια ή σε ιδρύματα (σχολεία). Η ανάγκη για σχολική εκπαίδευση των κατωτέρων κοινωνικών στρωμάτων δημιουργήθηκε από τις ίδιες τις συνθήκες εργασίας. Σύμφωνα μ' αυτό το πνεύμα, με επιτυχία έχει εκπαιδευθεί εκείνος ο οποίος σε συγκεκριμένες ώρες της ημέρας (χρόνος εργασίας) κάτω από την επίβλεψη του διευθυντού ή επιστάτου της επιχείρησης (ιεραρχία και υπακοή) αντί αμοιβής πουλάει την εργατική του δύναμη (ικανότητα) σε μορφή μερικών συγκεκριμένων ενεργειών (μερική εργασία, καταμερισμός εργασίας) χωρίς να του ανήκει το τελικό προϊόν το οποίο παράγει ή τα μέσα παραγωγής τα οποία χρησιμοποιεί (αλλοτριώ-

ση και αδιαφορία για το περιεχόμενο της εργασίας). Στην επιτυχή εκπαίδευση ανήκει ακόμη και η δημιουργία μιας «**συνείδησης**» και μίας «**ηθικής**» σχετικά με την εργασία η οποία συμβάλλει στη διατήρηση του υπάρχοντος κυρίαρχου οικονομικοπολιτικού συστήματος. Κάτω απ' αυτές τις συνθήκες στις εξειδικεύσεις στις οποίες θα πρέπει να γίνει η εκπαίδευση ανήκουν μεταξύ άλλων η επιμέλεια, η πειθαρχία εργασίας, η ετοιμότητα για υπακοή και εκτέλεση εντολών, η ανάπτυξη μίας σχετικά μέσης ικανότητας και δεξιότητας για κάτι συγκεκριμένο, η εμπόδιση ανάπτυξης ή παράλυση όσο το δυνατόν πολλών άλλων δεξιοτήτων, η απόκτηση συγκεκριμένων γενικών βασικών ικανοτήτων (π.χ. ανάγνωση και γραφή), η ικανότητα για δημιουργία και κατανάλωση προϊόντων, η ικανότητα διαχωρισμού μεταξύ εργασιακού, οικογενειακού και μαθησιακού χώρου. Δηλαδή ικανότητες και δεξιότητες οι οποίες μπορούν να δοθούν στο άτομο από την οικογένεια και το σχολείο.

Οι πολλαπλές ικανότητες των ανθρώπων οι οποίες αναπτύχθηκαν στη διάρκεια της ιστορικής εξέλιξης κατά την οποία η οικονομία, αλλά και η κοινωνία, δεν ήταν τόσο διαφοροποιημένη όπως σήμερα, περνάνε σιγά-σιγά στο πεδίο των προσωπικών ενδιαφερόντων δηλαδή των Hobbys. Η επιθυμία για **ελευθερία** η οποία εκδηλώνεται πρωτίστως στη δημιουργικότητα των ανθρώπων καταστέλλεται ποικιλοτρόπως²⁵.

Αλλά δεν υπήρξε μόνο η ανάγκη των ανωτέρων κοινωνικών στρωμάτων για την εκπαίδευση των κατωτέρων κοινωνικών στρωμάτων, αλλά υπήρξε και μία ανάγκη των ιδίων αυτών κατωτέρων κοινωνικών στρωμάτων για εκπαίδευση. Αυτά τα στρώματα έβλεπαν (και βλέπουν ακόμη), στην παιδεία, στη γνώση και στις ικανότητες και δεξιότητες ένα μέσο για την απελευθέρωσή των²⁶. Η παραγωγική διαδικασία και η διαφώτιση, η ομαδοποίηση των ανθρώπων σε εργοστάσια και σχολεία, η οργάνωση των αμειβομένων εργαζομένων και οι κοινωνικοί και πολιτικοί αγώνες, έφεραν εκ νέου στο προσκήνιο τις κοινωνικές αντιθέσεις και τις επαναπροσδιόρισαν.

Και εδώ ακριβώς διαφαίνεται και η **αντίθεση**²⁷ η οποία (συν)υπάρχει στην ίδια την παιδεία, στη γνώση και στις ικανότητες, ότι δηλαδή μπορούν να είναι και μέσα καταπίεσης, αλλά και μέσα απε-

λευθέρωσης των ατόμων ανάλογα με το πώς και για ποιους σκοπούς χρησιμοποιούνται. (Σχετικά με τα παραπάνω βλ. για παράδειγμα: BECK, J., 1987, σελ. 922 επ.).

2. Η λειτουργία του σχολείου: Κοινωνικοποίηση και Κοινωνικός Έλεγχος

Σε σχέση με την αυξανόμενη καταγραφή της παραβατικής συμπεριφοράς των ανηλίκων από τους επίσημους θεσμούς Κοινωνικού Ελέγχου²⁸ όλο και περισσότεροι Εγκληματολόγοι, Ψυχολόγοι και Παιδαγωγοί τονίζουν ιδιαίτερα τη σημασία του σχολείου και της εκπαίδευσης γενικά σε ό,τι αφορά την παρεκκλίνουσα συμπεριφορά και την πρόληψη. Μια από τις βασικές μορφές πρόληψης της εγκληματικότητας θεωρείται σήμερα η κοινωνικοποίηση. Όπως είναι γνωστό κάτω από κοινωνικοποίηση νοείται η διαδικασία εκείνη κατά την οποία ο άνθρωπος αποδέχεται νόμους, κανόνες, αξίες και κατευθύνσεις ομάδων στις οποίες ανήκει (βλ. π.χ.: KAISER, G., 1983, σελ. 197. Επίσης συνοπτικά βλ.: CHILD, I.L., 1969, σελ. 1022-1032).

Η συνεχής και επιτυχής κοινωνικοποίηση δημιουργεί αναστολές και «**εσωτερικό κοινωνικό έλεγχο**» στο άτομο, ώστε να περιττεύει κάθε άλλη μορφή πρόληψης.

Τα άτομα μαθαίνουν να εσωτερικεύουν τους υπάρχοντες κοινωνικοπολιτισμικούς κανόνες και τους προσδοκώμενους κοινωνικούς ρόλους και χωρίς ακόμη να είναι απαραίτητα παρόντες οι ελέγχοντες και να υπάρχει πιθανότητα τιμωρίας (βλ. π.χ.: ΣΠΙΝΕΛΛΗ, Κ.Δ., 1982, σελ. 83 επ.). Σύμφωνα με παλαιότερες έρευνες το σχολείο καταλαμβάνει την τρίτη θέση μετά την οικογένεια και την «ομάδα της ίδιας ηλικίας» (peer-group) σε ό,τι αφορά τις αιτίες και τις πηγές οι οποίες οδηγούν σε αξιόποινες ή μη αποδεκτές μορφές συμπεριφοράς και την πρόληψη αυτών των συμπεριφορών σε ανήλικα ή νεαρά άτομα (βλ. π.χ. την έρευνα FELDHUSEN κ.ά. (1973) η οποία διεξήχθη σε παιδιά Αμερικανών στην Αμερική). Ο συνεχώς αυξανόμενος κοινωνικοποιητικός ρόλος του σχολείου εκφράζεται και από το γεγονός ότι όλο και περισσότεροι ανήλικοι και νέοι περ-

νούν όλο και περισσότερο χρόνο στα σχολεία δημόσιας εκπαίδευσης, καθώς επίσης και από το γεγονός ότι άλλαξε και συνεχώς αλλάζει η ποιότητα της εκπαίδευσης και της παιδείας.

Η μεγάλη αξία η οποία προσδίδεται σε μία «καλή» σχολική εκπαίδευση για την επαγγελματική και κοινωνική επιτυχία στις μοντέρνες βιομηχανικές χώρες γίνεται κατανοητή, διότι με την επιτυχία της σχολικής κοινωνικοποίησης σχετίζεται σε μεγάλο βαθμό και η κοινωνική θέση την οποία θα λάβει κανείς αργότερα στην κοινωνία και η κοινωνική υπευθυνότητα και ο κοινωνικός ρόλος ο οποίος θα του ανατεθεί. Συνεπώς σχολική επιτυχία και σχολική κατεύθυνση καθορίζουν σε μεγάλο βαθμό τις γενικές κοινωνικές ευκαιρίες (βλ. KURY, H., 1983, σελ. 187 επ.).

Στόχος του σχολείου σήμερα δεν είναι η ολοκλήρωση της προσωπικότητας του ανθρώπου και η ανάπτυξη όλων των ανθρωπίνων, ικανοτήτων και δεξιοτήτων, αλλά η τυποποίηση της εργατικής δύναμης του ανθρώπου σε αμειβόμενη εργασία, η κατάταξη των μαθητών στην ιεραρχία και το σύστημα της αμειβόμενης εργασίας και της κοινωνικής τάξης, δηλαδή την επιβεβαίωση της κοινωνικής τους προέλευσης, τα οποία όλα αυτά επιτυγχάνονται με τη λεγόμενη «**σχολική επιτυχία**».

Έκφραση της «**σχολικής επιτυχίας**» είναι το «είδος του απολυτηρίου» από τη σχολική ιεραρχία, καθώς επίσης και ο ιδεολογικός εξοπλισμός και η εξάσκηση, δηλαδή ο «**εσωτερικός έλεγχος**» για την αποδοχή της ζωής όπως αυτή εκφράζεται σήμερα²⁹. Αυτή η λειτουργία του σχολείου εκφράζεται σήμερα από τη θεσμοθετημένη ιδρυματική του οργάνωση και το «**κρυφό εκπαιδευτικό πρόγραμμα**» (βλ. ILLICH, J., 1972 (στα ελληνικά 1976), ΝΟΥΤΣΟΣ, Χ., 1979) το οποίο αρχίζει από τον παιδικό σταθμό και επεκτείνεται μέχρι την εισαγωγή στις ανώτερες και ανώτατες κοινωνικές θέσεις.

Οι βασικές αρχές οι οποίες διέπουν σήμερα το σχολείο για την εκπλήρωση αυτού του σχολικού στόχου μπορούν να συνοψισθούν στα εξής τρία σημεία (βλ. BECK, J., 1987, σελ. 924):

1. Το σχολείο και η σχολική εκπαίδευση ελάχιστα ανταποκρίνεται στις απαιτήσεις της υπόλοιπης ζωής και κυρίως του τομέα της εργασίας και παραβλέπει τη βασική ανάγκη των μαθητών για παιχνίδι και κοινωνική μάθηση. Κάνει σαφή διάκριση μεταξύ χει-

ρωνακτικής και πνευματικής εργασίας και διαχωρισμό μεταξύ θεωρίας και πράξης. Αυτός ο τρόπος εκπαίδευσης λειτουργικά διευκολύνει στην εκμάθηση του αφηρημένου διαχωρισμού της εργασίας ως ικανότητα αδιαφορίας προς τα περιεχόμενα σπουδών, εμποδίζει την παιδεία να αναπτυχθεί και εξελιχθεί προς όλες τις κατευθύνσεις και συμβάλλει στην εσωτερίκευση της ιεραρχίας μεταξύ πνευματικής και σωματικής εργασίας.

2. Η επιλογή των μαθητών ανάλογα με την κοινωνική προέλευση επιτυγχάνεται με τη βαθμολογία, τις εξετάσεις και τα ιεραρχημένα σχολικά απολυτήρια. Κατ' αυτόν τον τρόπο γίνεται η κατάταξη των μαθητών στο σύστημα εργασίας και αμοιβής, μαθαίνεται ο ανταγωνισμός και η αμειβόμενη εργασία και αναπαράγονται οι κοινωνικές τάξεις και τα κοινωνικά στρώματα με μία ανισομερή για όλους εκπαίδευση (βλ. επίσης ΔΑΜΑΝΑΚΗΣ, Μ., 1989).
3. Η επιλογή και η οργάνωση του περιεχομένου των μαθημάτων, δηλαδή η ύλη και η επιλογή του εκπαιδευτικού προσωπικού είναι έκφραση του ετεροπροσδιορισμού και ετεροκαθορισμού της μάθησης. Σ' αυτό συμβάλλουν ο διαχωρισμός των μαθημάτων, το πρόγραμμα ωρών, το αναλυτικό πρόγραμμα μαθημάτων και οι διάφορες διοικητικές σχολικές διατάξεις. Μ' όλα αυτά επιδιώκεται να αποφευχθεί εκτός των άλλων και η εξέλιξη της αυτόνομης εναλλακτικής σκέψης, η διεξαγωγή αυτοοργανωμένων, αυτοκαθοριζομένων και ελευθέρων μαθησιακών και εργασιακών προγραμμάτων από πλευράς μαθητών και να αποφευχθεί επίσης και η συνειδητοποίηση της κοινωνικής εμπειρίας και των συγκεκριμένων ιστορικών διαδικασιών ιδιαίτερα των μαθητών των κατωτέρων κοινωνικών τάξεων και στρωμάτων. Όλα αυτά, ενώ παλαιότερα συνέβαιναν με έναν «άγριο», «σκληρό» ή και «βάρβαρο» τρόπο, σήμερα συντελούνται με άλλες πιο «εξευγενισμένες» και «ήπιες» μορφές και τεχνικές εκπαίδευσης, χωρίς βέβαια να αποκλίνουν από τους αρχικούς στόχους.

3. Κοινωνική τάξη και σχολική επιτυχία

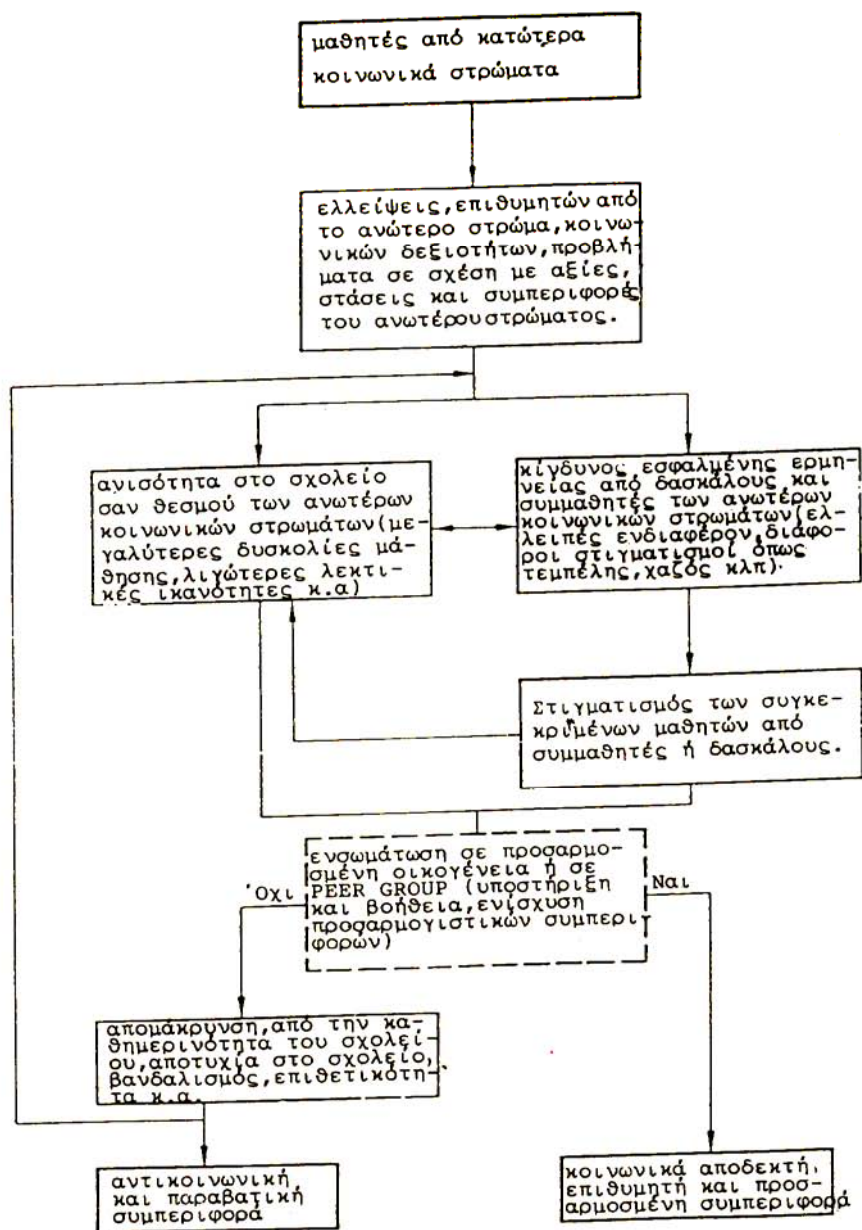
Από πολλές έρευνες και μελέτες συνάγεται το συμπέρασμα ότι το είδος της σχολικής κατεύθυνσης και ιδιαίτερα η «**σχολική επιτυχία**» εξαρτάται σε μεγάλο βαθμό από την κοινωνική τάξη και το κοινωνικό στρώμα από το οποίο προέρχονται οι μαθητές (δηλαδή οι γονείς των παιδιών αυτών). Μαθητές από τα κατώτερα κοινωνικά στρώματα έχουν συνήθως ελάχιστες πιθανότητες να ακολουθήσουν ανώτερες σχολικές κατευθύνσεις ή αν τις ακολουθήσουν έχουν πολύ περισσότερες πιθανότητες να διακόψουν χωρίς να αποπερατώσουν την εκπαίδευση. Τα αίτια για το γεγονός αυτό είναι συνήθως πολλά. Από τη μία πλευρά κατά κανόνα οι μαθητές αυτοί έχουν πολύ λίγες δυνατότητες να προωθηθούν από τους γονείς των και από την άλλη πλευρά τα αίτια βρίσκονται στο ίδιο το σχολικό σύστημα, το οποίο τόσο σε σχέση με το περιεχόμενο του αναλυτικού προγράμματος των μαθημάτων (διδασκτέα ύλη), όσο και οι στρατηγικές διδακτικής από πλευράς εκπαιδευτικών είναι προσαρμοσμένες στις αξίες και τους κανόνες των ανωτέρων κοινωνικών στρωμάτων. Μαθητές από κατώτερα κοινωνικά στρώματα συνήθως πρέπει να καταβάλουν μεγαλύτερες προσπάθειες, απ' ό,τι μαθητές που προέρχονται από ανώτερα κοινωνικά στρώματα, αν θέλουν να έχουν μία προσαρμοσμένη στο σχολικό σύστημα συμπεριφορά. Η μεγαλύτερη πιθανότητα αποτυχίας η οποία απορρέει από το γεγονός αυτό, εντείνεται ακόμη περισσότερο αν συμβαίνει τα παιδιά αυτά να μεγαλώνουν σε διαταραγμένο οικογενειακό περιβάλλον ή «προβληματικές οικογένειες» και κατά συνέπεια εμφανίζουν κοινωνικοπολιτικές «βλάβες» ή ελλείψεις (βλ.: KURY, H., 1983, σελ. 188). Σε ακόμη μεγαλύτερο βαθμό διαπιστώνεται η σχολική αποτυχία σε ανήλικους και νέους με παραβατική συμπεριφορά. Οι βλάβες και ελλείψεις οι οποίες παρατηρούνται κατά τη βασική κοινωνικοποίηση είναι δύσκολο να εξαλειφθούν και συνεχίζονται ή ισχυροποιούνται στο μέλλον με αποτέλεσμα οι δυσλειτουργίες της οικογενειακής κοινωνικοπολιτικής διαδικασίας να οδηγήσουν σε αξιόποινες πράξεις και συμπεριφορές οι οποίες μεταφέρονται με διαφορετικό τρόπο στο σχολείο, συμβάλλοντας έτσι στη σταθερο-

ποίηση μιας κοινωνικά παρεκκλίνουσας συμπεριφοράς (βλ. KAISER, G., 1977, KURY, H., 1982).

Τα βασικά σημεία ενός μοντέλου σχολικής αποτυχίας (βλ.: SUTHERLAND, E.H./GRESSEY, D.R., 1978, σελ. 246 επ., HIRSCHI, T., 1969, σελ. 157 επ., ΠΥΡΓΙΩΤΑΚΗΣ Ι., 1984, ΦΡΑΓΚΟΥΔΑΚΗ Α., 1985) είναι: Οι μαθητές από τις κατώτερες κοινωνικές τάξεις και τα κατώτερα κοινωνικά στρώματα έχουν μεγαλύτερα προβλήματα συμπεριφοράς και επικοινωνίας με τους δασκάλους και συμμαθητές των, που προέρχονται από τα ανώτερα κοινωνικά στρώματα. Και τούτο γιατί οι μαθητές αυτοί εκτός των άλλων δεν έχουν ενστερνισθεί τις κοινωνικές αξίες (social skills) και δεν έχουν εκπαιδευθεί στις λεκτικές ικανότητες και στάσεις οι οποίες στα ανώτερα κοινωνικά στρώματα και αυτονόητες αλλά και επιθυμητές είναι. Η αδικία και ανισότητα, ως απόρροια, αυτού του γεγονότος, ενισχύεται με τις **αρνητικές**, και κάτω από ειδικές περιπτώσεις, **σιγματοποιητικές αντιδράσεις**, τόσο των συμμαθητών, όσο και των εκπαιδευτικών, οι οποίες έχουν σαν αποτέλεσμα την όλο και περισσότερη απομάκρυνση και αποξένωση των μαθητών από τη σχολική καθημερινότητα, οι οποίες είναι πολύ πιθανόν να οδηγήσουν στη σχολική αποτυχία και κυρίως τότε, όταν οι μαθητές αυτοί δεν έχουν τη δυνατότητα να ενσωματωθούν στην οικογένεια ή σε μία ομάδα της ίδιας ηλικίας, η οποία θα μπορούσε να λειτουργήσει θετικά κρατώντας μία ισορροπία και βοηθώντας στην επίλυση των επερχομένων ή υπαρχόντων προβλημάτων και δυσκολιών.

Στο επόμενο διάγραμμα δίνεται σχηματικά η διαδικασία του μοντέλου σχολικής αποτυχίας.

Διάγραμμα 3: Σχολική ανισότητα και οι επιπτώσεις της στην συμπεριφορά των μαθητών των κατωτέρων κοινωνικών τάξεων.

ΠΗΓΗ: KURY, H. (1983): Schule und Delinquenz, σελ. 187.

Από το παραπάνω διάγραμμα γίνεται σαφές ότι η σχολική αποτυχία είναι το αποτέλεσμα της αλληλοεπίδρασης πολλών και διαφορετικών παραμέτρων. Σ' αυτή την αλληλοεπίδραση των παραγόντων, το άτομο-μαθητής, αποτελεί με τη δικιά του διαπραγματευτική ικανότητα και τα δικά του βιώματα, έναν απ' αυτούς τους παράγοντες. Μία ικανοποιητική ή επιτυχής διαπραγμάτευση ενός ατόμου δεν είναι μόνο αποτέλεσμα των δικών του ικανοτήτων. Επομένως η σχολική επιτυχία ή αποτυχία είναι το αποτέλεσμα αλληλοδρώντων και αλληλοεπιδρώντων διαδικασιών με το περιβάλλον. Για τη συστηματοποίηση όλων των αλληλοεπιδράσεων μεταξύ ατόμου (μαθητή) και περιβάλλοντος που οδηγούν στη σχολική αποτυχία, διακρίνει κανείς τρεις βασικές κατηγορίες (επίπεδα):

- α) **Μίκρο-επίπεδο** ή **Μίκρο-κόσμος**. Σ' αυτή την κατηγορία μπορούν να καταταχθούν όλοι εκείνοι οι παράγοντες που έχουν άμεση σχέση με το άτομο, τα χαρακτηριστικά της προσωπικότητάς του και την ψυχική του κατάσταση (π.χ. ικανότητες, δεξιότητες, συμπεριφορά κ.λπ.).
- β) **Μέσο-επίπεδο** ή **Μέσο-κόσμος**. Στην κατηγορία αυτή μπορούν να καταταχθούν όλοι εκείνοι οι παράμετροι που επηρεάζουν άμεσα το Μίκρο-κόσμο του μαθητή (π.χ. οικογένεια, συγγενείς, κατοικία, συμμαθητές, peer group, γειτονιά κ.λπ.).
- γ) **Μάκρο-επίπεδο** ή **Μάκρο-κόσμος**. Σ' αυτή την κατηγορία κατατάσσονται η κοινωνική προέλευση (κοινωνική τάξη και κοινωνικό στρώμα) του μαθητή, η οργάνωση, η δομή και η λειτουργία του σχολείου και των άλλων οργανισμών και υπηρεσιών του κοινωνικού δικτύου της περιοχής, καθώς και ολόκληρες κοινωνίες και οικονομικοκοινωνικά συστήματα τα οποία καθορίζουν τα πλαίσια και την οργάνωση των υπηρεσιών αυτών (π.χ. εκπαιδευτικά προγράμματα, περιεχόμενα σπουδών, πρωινή ή απογευματινή παρακολούθηση μαθημάτων, διδακτικό προσωπικό κ.λπ. είναι αποτέλεσμα της εκπαιδευτικής πολιτικής). Αυτοί οι παράμετροι του Μάκρο-κόσμου επηρεάζουν άμεσα τις παραμέτρους του Μίκρο- και Μέσο-κόσμου (βλ. επίσης: ΓΑΛΑΝΗΣ, Γ., 1987, σελ. 369 επ.). Όλοι οι παράμετροι και των τριών επιπέδων βρίσκονται σε άμεση σχέση μεταξύ τους και επηρεάζουν τη

σχολική επιτυχία ή αποτυχία του μαθητή.

Το γεγονός ότι οι μαθητές των κατωτέρων κοινωνικά στρωμάτων εμφανίζουν κατά κανόνα δυσκολίες επίδοσης στο σχολείο δεν πρέπει να μας εκπλήσσει (βλ. επίσης: ΔΗΜΟΥ, Γ., 1989). Όμως η σχολική επίδοση, όπως αποδεικνύουν διάφορες έρευνες, επηρεάζει σε μεγάλο βαθμό την κοινωνική ενσωμάτωση του κάθε μαθητή στη σχολική τάξη. Μαθητές χαμηλής σχολικής επίδοσης δεν είναι τόσο αξιαγάπητοι στο σχολείο από τους δασκάλους και τους συμμαθητές των, όσο οι «**υψηλής επίδοσης**» μαθητές, παρ' ό,τι πολλές φορές ο βαθμός ευφυΐας των βρίσκεται πάνω από το μέσο όρο (βλ. π.χ.: EHLEN, G., 1960, HOEHN, J., 1967).

Επίσης έρευνες σχετικά με ανήλικους παραβάτες αποδεικνύουν ότι οι ενήλικοι αυτοί είχαν τα ακόλουθα κοινά χαρακτηριστικά:³⁰ σχολικές δυσκολίες, σχολικές αποτυχίες, πρόωρη αποχώρηση από το σχολείο, αποχώρηση από το σχολείο λόγω ηλικίας, φοίτηση σε σχολεία για παιδιά με ειδικές ανάγκες κ.λπ.

Το σχολείο αποδεικνύεται για ένα μεγάλο μέρος των ανηλίκων παραβατών ότι ήταν «**στρεσογόνο**» και δεν παρείχε αρκετά κίνητρα.

Αυτό συνδέεται επίσης και με το γεγονός ότι οι γονείς και οι κηδεμόνες αυτών των ανηλίκων συνήθως είχαν μία αρνητική στάση έναντι του σχολείου στο οποίο οι ίδιοι απέτυχαν γεγονός που επιδρά ακόμη πιο αρνητικά για τους νέους αυτούς (βλ.: KURY, H., 1979, σελ. 104, GOEPPINGER, H., 1980, σελ. 283).

4. Το σχολείο ως χώρος αξιόποινων πράξεων

Ένας από τους βασικούς λόγους για τους οποίους το σχολείο όλο και περισσότερο έρχεται στο προσκήνιο της δημοσιότητας σε συνάρτηση με την εγκληματικότητα και την καταπολέμησή της είναι ότι το σχολείο το ίδιο έγινε **αντικείμενο και χώρος** αξιόποινων πράξεων και κυρίως το γεγονός ότι ο αριθμός των εξαρτημένων από ναρκωτικά μαθητών αυξήθηκε σημαντικά. Επίσης σημαντικά αυξήθηκαν και οι βανδαλισμοί στα σχολεία και κυρίως των μεγαλοαστικών κέντρων.

Υψηλά ποσοστά βανδαλιστικών πράξεων διαπιστώνονται κυρίως σε μεγάλα σχολεία με πολλούς μαθητές και σε σχολεία τα οποία βρίσκονται σε υποβαθμισμένες περιοχές ή σε χώρους «**υψηλού κινδύνου**» για εγκληματικότητα³¹.

Ένα μεγάλο μέρος του σχολικού βανδαλισμού οφείλεται στις δημογραφικές και τις σχολικοοργανωτικές συνθήκες, καθώς επίσης και στις ποιοτικές (διαπροσωπικές και παιδαγωγικές) σχέσεις μεταξύ μαθητών-εκπαιδευτικών και εκπαιδευτικών-προϊσταμένων τους. Συνήθως οι βανδαλιστικές ενέργειες διαπράττονται κατά το 80% από ομάδες και όχι από μεμονωμένα άτομα. Ο βανδαλισμός θεωρείται «τυπική» παράβαση η οποία χαρακτηρίζει τους ανήλικους ή νέους (βλ. π.χ. KAISER, G., 1983, σελ. 222).

Συνήθως οι μαθητές οι οποίοι λαμβάνουν μέρος σε βανδαλιστικές ενέργειες έχουν κατά κανόνα περισσότερα σχολικά προβλήματα απ' ό,τι οι υπόλοιποι μαθητές (βλ. π.χ. HAUBER, A.R., 1981).

Η ζημία η οποία προκαλείται από το βανδαλισμό των μαθητών θεωρείται ότι είναι πολύ μεγάλη³².

Για την Ελλάδα δεν υπάρχουν ανάλογα στοιχεία παρ' ό,τι στα σχολεία γίνονται βανδαλιστικές ενέργειες³³.

5. Οι διαδικασίες στιγματισμού στο σχολείο

Πολλές έρευνες καταλήγουν στο συμπέρασμα ότι στη σχολική τάξη επιτελούνται πολλές διαδικασίες στιγματισμού και πολλές φορές σ' αυτό συμβάλλει και η συμπεριφορά του εκπαιδευτικού (δασκάλου), κυρίως σε μαθητές με χαμηλές (κακές) επιδόσεις ή σε μαθητές που ανήκουν στα κατώτερα κοινωνικά στρώματα³⁴. Με τις διαδικασίες στιγματισμού, χαρακτηρισμού και ορισμού είναι πολύ εύκολο να δημιουργηθούν τέτοιες βλάβες, οι οποίες είναι σε θέση να οδηγήσουν σε παραβατική ή μη αποδεκτή κοινωνική συμπεριφορά. Αν λάβει κανείς υπόψη του και τις βλάβες της κοινωνικοποιητικής διαδικασίας τις οποίες φέρνουν μαζί τους στο σχολείο οι μαθητές αυτοί, τότε οι πιθανότητες καταρχήν εκδήλωσης και αργότερα σταθεροποίησης και ενίσχυσης μίας «**εγκληματικής καριέρας**» των μαθητών αυτών, είναι αναμφισβήτητα πολύ περισσότερες.

Ο κίνδυνος στιγματισμού αρχίζει καταρχήν από το γεγονός ότι ο εκπαιδευτικός από καθαρά λόγους **«οικονομίας της αντίληψης»** (KURY, H., 1983, σελ. 191) έχει την τάση να κατατάσσει τους μαθητές σε διάφορες πολύ απλές κατηγορίες ή **«τυπολογίες»**.

Οι διάφορες ατομικοκεντρικές **«θεωρίες περί προσωπικότητας»** οι οποίες κρύβονται πίσω από αυτές τις απλές «τυπολογίες» είναι πολύ εύκολο να τον οδηγήσουν σε λάθος εκτιμήσεις και λάθος συμπεράσματα.

Η παρέκκλιση στο σχολείο δεν είναι καμιά αντικειμενικά προσδιορισμένη κατάσταση, αλλά ένα υποκειμενικά προσδιορισμένο φαινόμενο διαπροσωπικών σχέσεων το οποίο συγκεκριμενοποιείται κάθε φορά από τη χρησιμοποίηση των σχολικών κανόνων.

Οι μαθητές εκείνοι οι οποίοι παρουσιάζουν χαμηλές επιδόσεις και είναι αδρανείς, φοβισμένοι ή συνεσταλμένοι (regressiv), επιθετικοί (agressiv), αντικοινωνικοί (dissozial) ή είναι αδιάφοροι και αναξιόπιστοι ή είναι υπερκινητικοί και ενοχλούν στο μάθημα, θεωρούνται από πολλούς εκπαιδευτικούς σαν «παρεκκλίνοντες» (βλ. π.χ. TORNOW, H., 1978, BRUSTEN, M., και HURRELMANN, K., 1973). Σύμφωνα με έρευνες οι εκπαιδευτικοί βλέπουν τις αιτίες για την παρεκκλίνουσα συμπεριφορά των μαθητών στην προσωπικότητα των ιδίων των μαθητών ή αποδίδουν τα αίτια στο οικογενειακό περιβάλλον, σχεδόν όμως ποτέ δεν καθιστούν το σχολείο υπεύθυνο γι' αυτή την παρεκκλίνουσα συμπεριφορά των μαθητών (βλ. π.χ.: BRUSTEN, H. και HERRIGER, N., 1978).

Αυτού του είδους οι αιτιολογικές ερμηνείες αναμφισβήτητα ενέχουν μία λειτουργία **«ψυχο-υγιεινής για τους εκπαιδευτικούς»** η οποία μπορεί μεν να είναι κατανοητή, αν λάβει κανείς υπόψη του τις διάφορες επιβαρύνσεις στις οποίες υπόκεινται σήμερα οι εκπαιδευτικοί, δεν πρέπει όμως να μας διαφύγει της προσοχής ότι με τον τρόπο αυτό της αιτιολογικής ερμηνείας οι σχολικές δυσκολίες και δυσλειτουργίες πολύ εύκολα και πολύ γρήγορα μεταβιβάζονται στους μαθητές και την οικογένεια των μαθητών αυτών με αποτέλεσμα οι κάθε είδους μεταρρυθμιστικές προσπάθειες οι οποίες αφορούν την εκπαίδευση, το σχολείο και τους ίδιους τους δασκάλους να αντιμετωπίζονται με ιδιαίτερη αντίδραση.

Έρευνες σχετικά με την κοινωνικοποίηση ανηλίκων παραβα-

τών στους οποίους έχουν επιβληθεί ποινικά ή σωφρονιστικά μέτρα και ανηλίκων των οποίων τα αδικήματα δεν έχουν αποκαλυφθεί, διαπιστώνουν εκτός από το γεγονός ότι υπάρχει μία **άμεση σχέση μεταξύ κοινωνικής ανισότητας** (κατώτερα κοινωνικά στρώματα), **εγκληματοποίησης** (επαφή με Αστυνομία, Δικαστήρια κ.λπ.) και **επιβολής ποινικών ή σωφρονιστικών μέτρων** (απόφαση, μεταχείριση), υπάρχει και μία **άμεση σχέση μεταξύ εγκληματικότητας, σχολικών συνθηκών και μεταχείρισης των μαθητών από τους δασκάλους** (βλ.: LAMNEK, S., 1982, σελ. 13 επ.).

Όσο πιο δυσμενείς ήταν ή είναι οι σχολικές συνθήκες, τόσο μεγαλύτερη είναι και η πιθανότητα επαφών με ομάδες ή φίλους οι οποίοι εμφανίζουν αξιόποινες και αντικοινωνικές συμπεριφορές. Εγκληματοποιημένοι (και στιγματισμένοι) ανήλικοι είχαν περισσότερα δυσάρεστα βιώματα από το σχολείο απ' ό,τι μαθητές οι οποίοι δεν είχαν εγκληματοποιηθεί (στιγματισθεί σαν παραβάτες). Όσο πιο αρνητικές και δυσάρεστες ήταν οι σχολικές συνθήκες, τόσο μεγαλύτερη ήταν και η ένταση της παραβατικής συμπεριφοράς (βλ.: LAMNEK, S., 1982, σελ. 72).

Μία άλλη βασική διαπίστωση αυτών των ερευνών είναι ότι η **συμπεριφορά του δασκάλου** παίζει αποφασιστικό ρόλο για την παραπέρα κοινωνικοποίηση και κάτω από ειδικές συνθήκες, για την παραβατική κοινωνικοποίηση των μαθητών.

Οι δάσκαλοι με μία **στερεότυπη στάση και συμπεριφορά** αναμένουν από τους εγκληματοποιημένους μαθητές (τους αποκαλυφθέντες παραβάτες) σε πολύ μεγαλύτερο βαθμό αξιόποινες πράξεις και αντικοινωνικές συμπεριφορές, παρά από τους μη εγκληματοποιημένους (μη αποκαλυφθέντες μαθητές), παρ' ό,τι αποκαλυφθέντες και μη αποκαλυφθέντες διέπραξαν «πολλαπλά αδικήματα», με τη διαφορά όμως ότι οι πρώτοι είχαν την «κακή» τύχη να αποκαλυφθούν, ενώ οι δεύτεροι διέφυγαν την εγκληματοποίηση (βλ. π.χ.: LAMNEK, S., 1982, σελ. 78).

Επίσης «**ο φόβος του δασκάλου προ των μαθητών του**»³⁵, «**το δίκαιο της πυγμής των δασκάλων**» και η «**αυτοϊκανοποίηση των ενηλίκων**»³⁶, καθώς και ο «**εκπαιδευτικός οργανισμός**»³⁷ ο οποίος απορρέει από έναν υπέρμετρο ζήλο του εκπαιδευτικού προσωπικού για σχολική επιτυχία και μαθησιακή επίδοση των μαθητών και η

«εχθρική στάση έναντι των παιδιών»³⁸, έχει ως αποτέλεσμα οι μαθητές να μην αντιμετωπίζονται φιλικά και σαν άτομα με προσωπικότητα, αλλά σαν άτομα τα οποία πρέπει να διαπαιδαγωγηθούν στη μονόπλευρη υπακοή και την εκτέλεση διαταγών (βλ. π.χ.: v. BRAUNMUEHL, E.Y., 1987, σελ. 71-75).

6. Σχολείο και πρόληψη της εγκληματικότητας

Ενώ υπάρχουν πολλές διαφωνίες, αντιρρήσεις και αντιπαραθέσεις για το ποια μέθοδος πρόληψης είναι περισσότερο αποτελεσματική, σχετικά με τη μεγάλη σημασία και τη βαρύτητα του εγκληματοπροληπτικού ρόλου του σχολείου, υπάρχει σχεδόν ομοφωνία.

Δικαίως επισημάνθηκε ότι για την αποτελεσματική πρόληψη της εγκληματικότητας των ανηλίκων θα πρέπει να ληφθούν υπόψη τόσο οι ίδιοι οι μαθητές και το κοινωνικό περιβάλλον στο οποίο μεγαλώνουν (π.χ. οικογένεια των μαθητών, ομάδα συνομηλίκων) όσο και οι οργανωτικές και δομικές σχολικές συνθήκες.

Επίσης δικαίως απορρέει από την εφαρμογή διαφόρων εγκληματοπροληπτικών προγραμμάτων τα οποία απευθύνονται σε «παρεκκλίνοντες» μαθητές, ότι είναι δυνατό να οδηγήσουν μάλλον στη σταθεροποίηση και ισχυροποίηση των κοινωνικά ανεπιθύμητων συμπεριφορών παρά την εξάλειψη των συμπεριφορών αυτών.

Στις αρχές της δεκαετίας του '70 στις Η.Π.Α. αναπτύχθηκαν διάφορα εγκληματοπροληπτικά προγράμματα για το σχολείο, τα οποία μπορούν να διακριθούν σε δύο κατηγορίες: α) **Προγράμματα ενός συστήματος παροχής συμβουλών και βοήθειας, τα οποία απευθύνονται σε προβληματικούς μαθητές** και β) **προγράμματα τα οποία στοχεύουν σε δομικές αλλαγές της οργάνωσης του σχολείου** (βλ. π.χ.: HERRIGER, N., 1981, σελ. 341 επ.).

Στην Ομοσπονδιακή Δημοκρατία της Γερμανίας οι στρατηγικές πρόληψης οι οποίες προτείνονται, μπορούν να συνοψισθούν στα εξής: (βλ. KURY, H., 1983, σελ. 192 επ.).

α) Στους μελλοντικούς παιδαγωγούς να παρέχονται από τα πανεπιστήμια, εκτός από γνώσεις, και ευνοϊκότερες συνθήκες για

επίλυση σχολικών διαφορών, τρόποι συμπεριφοράς για «δύσκολους» μαθητές και να δοθεί περισσότερη προσοχή στην παιδαγωγική εκπαίδευση και την εξέλιξη της προσωπικότητας³⁹.

β) Να δημιουργηθεί ή επεκταθεί το ειδικό συμβουλευτικό σύστημα σε κάθε σχολείο με ειδική μετεκπαίδευση των δασκάλων (π.χ. δάσκαλοι για παροχή συμβουλών σχετικά με τα ναρκωτικά)⁴⁰.

γ) Επίσης να επεκταθεί και στελεχωθεί η υπηρεσία του σχολικού ψυχολόγου με ειδικό εκπαιδευμένο προσωπικό⁴¹.

δ) Παράλληλα να εισαχθεί στην εκπαίδευση ως μάθημα και το δίκαιο, και ιδιαίτερα το τμήμα εκείνο του δικαίου το οποίο θα μπορούσε να λειτουργήσει εγκληματοπροληπτικά για τους μαθητές⁴².

ε) Να γίνει επεξεργασία διαφόρων προγραμμάτων για τη μετεκπαίδευση των δασκάλων⁴³.

στ) Επίσης ως εγκληματοπροληπτικό μέτρο προτείνεται, οι μαθητές οι οποίοι εμφανίζουν αντικοινωνική ή «παρεκκλίνουσα» συμπεριφορά και θεωρούνται «προβληματικοί», να μην παραπέμπονται σε «ειδικά σχολεία», γιατί έτσι και στιγματίζονται και από τον κύκλο των φίλων και των συμμαθητών τους απομακρύνονται⁴⁴, αλλά να γίνει προσπάθεια οι μαθητές αυτοί να ενσωματωθούν σε ομάδες συμμαθητών τους οι οποίοι δεν παρουσιάζουν δυσκολίες συμπεριφοράς, λειτουργούν κοινωνικά και είναι σταθερές (σχετικά μ' αυτήν την άποψη βλ. επίσης και ΛΥΡΑ, Μ., 1987, σελ. 168-176).

ζ) Ακόμη προτείνονται και δοκιμάζονται διάφορα εγκληματοπροληπτικά εκπαιδευτικά προγράμματα τα οποία απευθύνονται σε δασκάλους, μαθητές και γονείς των μαθητών⁴⁵, στα οποία γίνεται προσπάθεια να αποφευχθεί ο στιγματισμός των συγκεκριμένων μαθητών⁴⁶.

Δικαίως υποστηρίζεται από πολλούς ότι τα διάφορα εκπαιδευτικά και μετεκπαιδευτικά προγράμματα για τους δασκάλους μπορεί να χρησιμοποιηθούν **όχι για μία χειραφετητική κοινωνικοποίηση** των μαθητών, αλλά για τη **χειραγώγηση** των μαθητών, την επιβολή της **«τάξης και ησυχίας»** στο μάθημα και γενικά για την καλύτερη επίτευξη των στόχων του σχολείου (βλ. π.χ.: ULICH, Κ., 1980, σελ. 492).

IV. ΕΠΙΛΟΓΟΣ

Αναμφισβήτητα ο χώρος του σχολείου ενδείκνυται για πολλαπλή εγκληματοπροληπτική παρέμβαση. Σ' αυτό μπορούν να συμβάλλουν τόσο σε θεωρητικό όσο και πρακτικό επίπεδο επιστήμονες διαφόρων ειδικοτήτων όπως π.χ. κοινωνικοί παιδαγωγοί, παιδαγωγοί ψυχολόγοι, εγκληματολόγοι, κοινωνιολόγοι, κοινωνικοί λειτουργοί. Όλες όμως αυτές οι παρεμβάσεις θα πρέπει να μελετηθούν σε συνάρτηση με τις συγκεκριμένες κοινωνικές, πολιτικές, οικονομικές και πολιτιστικές συνθήκες και δεν αφορούν μόνο το σχολείο αλλά ολόκληρη τη συγκεκριμένη κοινωνία. Δεν είναι δυνατό να μιλάμε για εγκληματοπροληπτική εκπαίδευση στο σχολείο αν δε γίνουν ριζικές αλλαγές σε διάφορους άλλους κοινωνικούς θεσμούς. Πώς να μιλήσουμε για αποτελεσματική πρόληψη στο σχολείο αν δεν αλλάξουν εξ ολοκλήρου οι διάφοροι εκπαιδευτικοί στόχοι και κατ' επέκταση και ολόκληρο το εκπαιδευτικό σύστημα; Ή πώς να επιτευχθεί η πρόληψη στο σχολείο αν αυτή δε συνοδεύεται και με την ανάλογη πολιτική υγείας, οικογένειας, περιβάλλοντος, στέγης κ.λπ.; Αυτό όμως αποτελεί μια άλλη αντίληψη, σχετικά με την εγκληματοπροληπτική εκπαίδευση και την κοινωνική παιδεία γενικά. Κατά συνέπεια η εγκληματικότητα και η πρόληψη έχουν πολιτικό χαρακτήρα και σαν τέτοιες θα πρέπει να αντιμετωπισθούν.

Από την πολιτική εξουσία εξαρτάται κυρίως, τι είδους κοινωνία θέλει να οικοδομήσει, τι εκπαίδευση θα δώσει στους νέους ανθρώπους και πώς θα τους αντιμετωπίσει⁴⁷.

Σημειώσεις-Παραπομπές

1. Ως θεσμοί Κοινωνικού Ελέγχου νοούνται όλοι εκείνοι οι μηχανισμοί (θεσμοθετημένοι ή άτυποι) με τους οποίους επιδιώκεται η ρύθμιση της συμπεριφοράς ενός ατόμου ή η συμμόρφωσή του προς ορισμένους κανόνες ή πρότυπα. Σχετικά μ' αυτό βλέπε π.χ.: ΣΠΙΝΕΛΛΗ, Κ.Δ., 1982, σελ. 61, ΣΠΙΝΕΛΛΗ, Κ.Δ./ΤΡΩΙΑΝΟΥ, Α., 1987, σελ. 64. Για το θέμα των ανηλίκων βλ. ΦΑΡΣΕΔΑΚΗΣ, ΙΑΚ., Ι. 1985, σελ. 29 επ.

2. «Το στερεότυπο του εγκληματία δεν προκαλεί μόνο την εχθρότητα έναντι του εγκληματία για το έγκλημα το οποίο έκανε, αλλά **οδηγεί και στην αναδρομική ανατροπή ολοκλήρωσης της κοινωνικής του ταυτότητας και στην ολική αναθεώρησή του**», ΔΑΣΚΑΛΑΚΗΣ Η., 1985, σελ. 148 (υπογραμμίσεις στο πρωτότυπο).

3. Σε ένα άλλο σημείο το ίδιο φαινόμενο ο Ηλίας ΔΑΣΚΑΛΑΚΗΣ το περιγράφει ως εξής: «Η θεατότητα αποτελεί παράγοντα μιας πρώτης επιλογής, από το σύνολο της πραγματικής εγκληματικότητας, ενός μέρους εγκλημάτων τα οποία εισάγονται στο σύστημα της ποινικής δικαιοσύνης. Η διαφορετική θεατότητα που εμφανίζουν τα εγκλήματα των ανωτέρων κοινωνικο-οικονομικών τάξεων σε σχέση με εκείνα των κατωτέρων συμβάλλει στο ότι η εγκληματικότητα των πρώτων παραμένει σε μεγάλη έκταση ακαταδίωκτη, καλυμμένη από το σκοτεινό αριθμό, ενώ η εγκληματικότητα των δευτέρων υπερεκπροσωπείται στο σύνολο των εγκλημάτων που εισάγονται στο ποινικό σύστημα» (ΔΑΣΚΑΛΑΚΗΣ, Η., 1985, σελ. 91).

4. Τα οικονομικά εγκλήματα διαπράττονται από ανθρώπους που ανήκουν στην τάξη των εγκληματιών «με λευκό περιλαίμιο» ή «λευκό κολάρο» οι οποίοι δε φέρνουν το στίγμα του κοινού κλέφτη. Και εδώ διαπιστώνεται επίσης μία προνομιακή μεταχείριση της εγκληματικότητας των ανωτέρων κοινωνικών τάξεων και στρωμάτων σε σχέση με τις κατώτερες τάξεις (βλ. ΔΑΣΚΑΛΑΚΗΣ, Η., 1985, σελ. 99).

5. Σχετικά με τη δημοσίευση της εγκληματικότητας των μεταναστών και τη μεταναστευτική πολιτική στην Ομοσπονδιακή Δημοκρατία της Γερμανίας βλ. GALANIS, G.N., 1987 και 1989, ΓΑΛΑΝΗΣ, Γ.Ν., 1989.

6. Σχετικά με το θέμα των «σκοτεινών πεδίων» της εγκληματικότητας βλέπε ενδεικτικά: SCHWIND, H.-D., 1981, σελ. 223-247, SACK, F., 1985, σελ. 76-84, STEPHAN, E., 1983, σελ. 40-46, ΔΑΣΚΑΛΑΚΗΣ, Η., 1975, σελ. 370. Η εγκληματολογική έρευνα απέδειξε ότι μόνο ένα 20 τοις εκατό του συνόλου της εγκληματι-

κότητας φθάνει στην ποινική δικαιοσύνη. Επίσης διαπιστώθηκε ότι το άγνωστο τμήμα της εγκληματικότητας κατανέμεται σχεδόν ισομερώς μεταξύ των διαφόρων κοινωνικών τάξεων, ενώ η επίσημη εγκληματικότητα όπως αυτή εμφανίζεται στις διάφορες στατιστικές κατανέμεται ανισομερώς σε βάρος των κατωτέρων κοινωνικών τάξεων και στρωμάτων που στις στατιστικές αυτές υπεραντιπροσωπεύονται. Σχετικά μ' αυτό βλ. επίσης: ΔΑΣΚΑΛΑΚΗΣ και συνεργάτες 1983, σελ. 14.

7. Στον ελλαδικό χώρο υπάρχει διάσταση απόψεων σχετικά με την επιλογή του όρου «δίκαιο ανηλίκων» σε αντιδιαστολή με τους όρους «εγκληματολογικό δίκαιο ανηλίκων» ή «ποινικό δίκαιο ανηλίκων». Σε άλλες χώρες π.χ. στη Γαλλία και Ιταλία χρησιμοποιείται ο όρος «δίκαιο ανηλίκων», στην Αγγλία ο όρος «δίκαιο παιδιού» και στις Η.Π.Α. συνήθως γίνεται λόγος για «δίκαιο νεανικής παραβατικότητας». Στην Ομοσπονδιακή Δημοκρατία της Γερμανίας όπου το περιεχόμενο του δικαίου ανηλίκων είναι με σαφήνεια προσδιορισμένο – κυρίως συμπεριλαμβάνει: α) το ποινικό δίκαιο ανηλίκων (Jugendstrafrecht) στο οποίο υπάγεται και το σωφρονιστικό δίκαιο ανηλίκων (Jugendstrafvollzug) β) το δίκαιο πρόνοιας ανηλίκων ή νεότητας (Jugendwohlfahrtsrecht) και βοήθειας ανηλίκων ή νεότητας (Jugendhilferecht) και γ) το δίκαιο σχέσεων των γονέων προς τα παιδιά (Kindschaftsrecht) – το τμήμα εκείνο το οποίο αναφέρεται στον ανήλικο δράση ονομάζεται «ποινικό δίκαιο νεότητας» (Jugendstrafrecht) ή σπανιότερα «εγκληματολογικό δίκαιο νεότητας» (Jugendkriminalrecht). Βλ. ΣΠΙΝΕΛΛΗ, Κ.Δ./ΤΡΩΙΑΝΟΥ, Α., 1987, σελ. 24 επ. καθώς επίσης: WALTER, M., 1985, σελ. 167-172.

8. Έστω και αν παρουσιάζονται με «γλυκό», «μαλακό» τρόπο («weichere» Formen sozialer Kontrollen) βλ. π.χ. KEUPP, H., 1983, σελ. 4-11, (die sanften Kontrollen) βλ. π.χ. WAMBACH, M.M., 1987, σελ. 554-558, δεν παύουν να είναι μορφές ελέγχου, αυτοελέγχου και εσωτερικής αυτοπειθαρχίας.

9. Συνήθως όταν πρόκειται για δράστες νέους (ανηλίκους) μιλάει κανείς για «νεανική εγκληματικότητα» ή προς αποφυγή του αρνητικά επιφορτισμένου όρου «εγκληματικότητα» χρησιμοποιεί τον όρο «παραβατικότητα νέων ή ανηλίκων» όπως αυτός καθιερώθηκε κυρίως στις αγγλοσαξονικές χώρες (juvenile delinquency, Jugenddelinquenz) βλ. σχετικά: KREUZER, A., 1985, σελ. 160-167, εδώ σελ. 160. Οι διάφοροι συγγραφείς στην Ελλάδα χρησιμοποιούν τόσο τον όρο «εγκληματικότητα» των ανηλίκων, όσο και τον όρο «παραβατικότητα» των ανηλίκων. Σχετικά με την προβληματική αυτή βλέπε: ΑΛΕΞΙΑΔΗΣ, Σ., 1986, 113-120. Εμείς πιστεύουμε ότι ο δεύτερος όρος (δηλ. «παραβατικότητα») είναι ορθότερος απ' ό,τι ο πρώτος, γιατί είναι λιγότερο στιγματικός. Για περισσότερη ελληνική βιβλιογραφία σχετικά με το θέμα της παραβατικότητας ανηλίκων βλ. ΣΠΙΝΕΛΛΗ, Κ.Δ.-ΤΡΩΙΑΝΟΥ, Α., 1987, σελ. 117.

10. Το 1985 για παράδειγμα από τα 15.102 ανήλικα άτομα τα οποία κατα-

γράφονται στη στατιστική της Δικαιοσύνης, τα 7.022 ανήκουν στο φάσμα ηλικιών 7 έως και 17 ετών. Επίσης αν αφαιρεθούν οι παραβάσεις της περί αυτοκινήτου νομοθεσίας ο αριθμός των ανηλικών παραβατών από 15.102 πέφτει μόνο στους 3.835. βλ.: ΕΘΝΙΚΗ ΣΤΑΤΙΣΤΙΚΗ ΥΠΗΡΕΣΙΑ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ (Ε.Σ.Υ.Ε.) Στατιστική της Δικαιοσύνης, έτους 1985, πίνακας Β5, σελ. 64 επ.

11. Πρόβλημα στην παρέμβαση των δικαστηρίων δημιουργείται τόσο από το κατώτερο όριο ανηλικότητας, όσο και από το ανώτερο. Σχετικά μ' αυτό βλέπε παραδείγματα στο ΣΠΙΝΕΛΛΗ, Κ.Δ.-ΤΡΩΙΑΝΟΥ, Α., 1987, σελ. 45 επ.

12. Ο αναγκαστικός νόμος 2724/1940 (ΦΕΚ Α' 449) σχετικά με την οργάνωση και λειτουργία των αναμορφωτικών καταστημάτων ανηλικών, ο οποίος ισχύει ακόμη μέχρι σήμερα, παρ' ό,τι έχουν περάσει πενήντα χρόνια από τότε, στο άρθρο 1 αναφέρει: «Τα αναμορφωτικά καταστήματα ανηλικών... προορίζονται διά τους ανηλικούς τους υπερβάντας το 7ον έτος της ηλικίας των, οίτινες λόγω κακών έξεων, τας οποίας απέκτησαν ένεκα της εγκαταλείψεως, εις την οποίαν ευρίσκοντο ή ένεκα άλλων λόγων, δίδουσιν αποδείξεις ηθικής παρεκτροπής ή υπέπεσαν εις αξιοποίνους πράξεις και εμφανίζονται ούτω έχοντες ανάγκην ειδικής αγωγής προς βελτίωσιν».

13. Στην αιτιολογική έκθεση του προαναφερομένου αναγκαστικού νόμου 2724/1940 αναφέρεται: «τα αναμορφωτικά καταστήματα προορίζονται διά τους έχοντας ανάγκην βελτιώσεως ανηλικούς οι οποίοι παρέσχον σοβαράς ενδείξεις ηθικού κινδύνου ή ηθικής παρεκτροπής».

14. Αυτό γίνεται εμφανές και από τους διάφορους όρους οι οποίοι έχουν κατά καιρούς προταθεί για τον προσδιορισμό του «κινδύνου» και της αντιμετώπισής του, όπως για παράδειγμα «κίνδυνος ηθικής εγκατάλειψης ή διαφθοράς» παλαιότερα, «ηθικός κίνδυνος», «κατάσταση εγκατάλειψης», ή «κατάσταση εξάρτησης», καθώς και ο χαρακτηρισμός συγκεκριμένων μορφών συμπεριφοράς π.χ. χρησιμοποίηση χυδαίας γλώσσας ή συναναστροφή με ανήθικους. βλ. σχετικά: ΣΠΙΝΕΛΛΗ, Κ.Δ.-ΤΡΩΙΑΝΟΥ, Α., 1987, σελ. 56.

15. Όστε η απάντηση της πολιτείας, δηλαδή η κρατική παρέμβαση στη ζωή και την προσωπικότητα των ανηλικών δραστών, αξιοποίνων ή επικίνδυνων πράξεων, να συνίσταται κυρίως στα ειδικά μέτρα και την εισαγωγή αυτών των ανηλικών σε ίδρυμα (για το «συμφέρον» και το «καλό» τους).

16. Που παρ' όλες τις όποιες καλές προθέσεις του νομοθέτη μπορεί να οδηγήσει ακόμη και σε «μέσα πατερναλιστικής καταπίεσης και αυθαίρετης φαλκίδευσης των ανθρωπίνων δικαιωμάτων και ελευθεριών» (ΚΟΥΡΑΚΗΣ, Ν., Ανήλικοι Παραβάτες (Ποινική Δικαιοσύνη), ΝοΒ, 34 (1986), σελ. 177) περιέχεται στο: ΣΠΙΝΕΛΛΗ, Κ.Δ.-ΤΡΩΙΑΝΟΥ, Α., 1987, σελ. 55.

17. Σχετικά με τη διαδικασία του στιγματισμού και της «εγκληματικής καριέρας» (Kriminelle Karriere) βλ. π.χ.: HAFERKAMP, H., 1975 και 1985, QUENSEL, S., 1970 και 1983, ΔΑΣΚΑΛΑΚΗΣ 1985, καθώς επίσης και τις «εισαγωγικές

παρατηρήσεις» αυτής της εργασίας.

18. Βλ. Ποινικός Κώδικας (Π.Κ.) Άρθρο 122.1. Το ίδιο άρθρο στην παράγραφο 2 παρέχει τη δυνατότητα επιβολής και πρόσθετων υποχρεώσεων σχετικά με τον τρόπο ζωής του ανηλίκου ή τη διαπαιδαγώγησή του.

19. Βλ. Ποινικός Κώδικας (Π.Κ.) Άρθρο 127. Για περισσότερα σχετικά με την προβληματική της μεταχείρισης των ανήλικων παραβατών από το ποινικό δίκαιο και με στατιστικά στοιχεία βλέπε ΣΠΙΝΕΛΛΗ, Κ.Δ.-ΤΡΩΙΑΝΟΥ, Α., 1987, σελ. 80 επ., καθώς επίσης και το δεύτερο μέρος, σελ. 116 επ., όπου παρέχονται αποσπάσματα του ποινικού δικαίου, ερμηνευτικά σχόλια, νομολογία και βιβλιογραφία για κάθε διάταξη. Επίσης σχετικά με την αντιμετώπιση της παραβατικότητας των ανήλικων από το δικαστήριο ανήλικων Αθηνών βλ. ΛΟΥΤΣΗ, Ζ., 1987, σελ. 193-197.

20. Π.χ. παραβάσεις του Κώδικα Οδικής Κυκλοφορίας (Κ.Ο.Κ.) από ανήλικους θα μπορούσαν να διευθετηθούν με διοικητικά πρόστιμα και κυρώσεις χωρίς να παραπέμπονται στο δικαστήριο ανήλικων, παρά μόνο σε εξαιρετικές περιπτώσεις. Σχετικά με αυτά τα μέτρα βλ. επίσης: ΣΠΙΝΕΛΛΗ, Κ.Δ.-ΤΡΩΙΑΝΟΥ, Α., σελ. 107.

21. Ο όρος «αποδικαστηριοποίηση» ή «εκτροπή» (Diversion) χρησιμοποιείται ως γενικός χαρακτηρισμός μιας σειράς τάσεων και στρατηγικών μίας αντεγκληματικής πολιτικής η οποία στοχεύει στην αποτροπή νέων παραβάσεων μετά από μία αξιόποινη πράξη και συμπεριφορά. Τα προγράμματα «**αποδικαστηριοποίησης**» ή «**εκτροπής**» ανάλογα με τις μορφές «Κοινωνικού Ελέγχου» τις οποίες περιλαμβάνουν, διακρίνονται γενικά σε τρία είδη: α) «**τα νόμιμα**» (επίσημα, θεσμοθετημένα), στα οποία οι συνεργάτες των προγραμμάτων ανήκουν στις διάφορες υπηρεσίες του ποινικού δικαίου και η υπόθεση κλείνει τότε μόνο αφού εκπληρωθούν ορισμένες υποχρεώσεις β) τα «**ημι-νόμιμα**» (ημι-επίσημα, ημι-θεσμοθετημένα) προγράμματα τα οποία διεξάγονται από διάφορους φορείς, χρηματοδοτούνται και εποπτεύονται όμως από το σύστημα της ποινικής δικαιοσύνης και γ) τα «**μη-νόμιμα**» (ανεπίσημα, μη θεσμοθετημένα) προγράμματα στα οποία συγκαταλέγονται όλα εκείνα τα προγράμματα τα οποία είναι εντελώς ανεξάρτητα από το σύστημα της ποινικής δικαιοσύνης και δίνουν μεγάλη βαρύτητα στην ελεύθερη επαφή και προσέλευση των «πελατών» (Freiwilligkeit des Klientenkontaktes) (βλ. π.χ. KURY, H., 1981, σελ. 191 επ., WALTER, M. 1983, σελ. 35). Γενικά η στρατηγική της «εκτροπής» δύναται να θεωρηθεί σαν τμήμα της στρατηγικής των τεσσάρων «Ds» [diversion (= εκτροπή), decriminalization (= απεγκληματοποίηση), deinstitutionalisation (= αποϊδρυματοποίηση) και due process (= ορθή και δίκαιη απονομή της δικαιοσύνης)] η οποία έχει επηρεάσει σε μεγάλο βαθμό την εγκληματολογικο-πολιτική συζήτηση (βλ. KAISER, G., 1985, σελ. 72-76). Σχετικά με αυτήν την προβληματική βλ. επίσης: KURY, H./LERCHEMUELLER, H. (Hrsg.) 1981, KERNER, H.-J., 1981 και 1983.

22. Ένα μεγάλο τμήμα του κοινωνικού κινήματος για τα ανθρώπινα δικαιώματα των φυλακισμένων, των ομοφυλοφίλων, των τοξικομανών (και αλκοολικών), των γυναικών και νέων, το οποίο αναπτύχθηκε στη δεκαετία του '60 και το οποίο σαν «**εναλλακτική λύση**» προς το κοινό δίκαιο σε ό,τι αφορά διάφορες συγκεκριμένες μορφές συμπεριφοράς αντιπρότεινε την «**κοινωνική αυτοδιευθέτηση**» (gesellschaftliche selbste regulation) τάχθηκε και εναντίον των κλειστών φυλακών, των κλειστών ιδρυμάτων αγωγής, των ψυχιατρικών ασύλων και ψυχιατρικών φυλακών βασιζόμενο και στα επιστημονικά δεδομένα για τα «**ολοκληρωτικά ιδρύματα**» (Totale Institutionen) (βλ. π.χ. GOFFMAN, E., 1967, FOUCAULT, M., 1976). Οι «εναλλακτικές λύσεις» που αντιπροτείνονται, εδώ είναι για παράδειγμα τα κοινόβια, οι ομάδες αυτοβοήθειας, η εξωτερική βοήθεια και η θεραπεία. Σπουδαίο ρόλο έπαιξε επίσης και το παράδειγμα του κλεισίματος των σωφρονιστικών καταστημάτων για ανηλίκους, της πολιτείας της Μασσαχουσέττης των Η.Π.Α. το οποίο στο γερμανόφωνο χώρο έγινε γνωστό κυρίως από τον SCHUMANN και τους συνεργάτες του (βλ.: SCHUMANN κ.ά. 1981). Οι επιφυλάξεις οι οποίες εκφράστηκαν σχετικά με την αποτελεσματικότητα αυτών των μέτρων ήταν ότι τελικά οδήγησαν σε μία «**μοντερνοποίηση και έναν εξευγενισμό**» (Mondernisierung und Verfeinerung) του Ελέγχου από τον οποίο κέρδισαν έδαφος διάφορες ομάδες επαγγελματιών όπως κοινωνικοί λειτουργοί, κοινωνικοί ψυχίατροι κ.ά. (βλ. π.χ. COHEN, S., 1979, SCULL, A.T., 1980, ORTNER, H., 1981). Επίσης αφορμή για επιστημονικές αναλύσεις σχετικά με μία πολιτική του κλεισίματος των ασύλων (Abolition, Abolismus) έδωσαν κυρίως οι εργασίες του Νορβηγού MATHIESEN (1979), οι οποίες για να αποφύγουν τον έλεγχο αρνούνται να δώσουν δυνατές «εναλλακτικές λύσεις» βλ. επίσης συνοπτικά και STEINERT, H., 1985, σελ. 9-14.

23. Σχετικά με τα προγράμματα αυτά στις Η.Π.Α. και την Ομοσπονδιακή Δημοκρατία της Γερμανίας για παράδειγμα βλέπε: ALLBRECHT, P.-A., 1983 και 1983α, σελ. 111-127, ALLBRECHT, P.-A., κ.ά. 1983, σελ. 156-167. Ειδικά για το γνωστό με το όνομα «**πρόγραμμα γέφυρας**» (Brücke-Projekt) σχετικά με την εκτροπή των ανηλίκων στην Ομοσπονδιακή Δημοκρατία της Γερμανίας βλ. επίσης PFEIFFER, CH., 1983 και 1983α.

24. Δείγμα αυτής της άποψης αποτελεί η κατάσταση η οποία επικρατεί σήμερα στον τομέα της ψυχικής υγείας, όπου η «**Λέρος**» και ο διεθνής γνωστός όρος «**λεροποίηση**» δίνει το στίγμα το οποίο απασχόλησε πρόσφατα και την ευρωπαϊκή κοινότητα. Και είναι ιστορικά γνωστό ότι η ψυχιατρική μεταρρύθμιση προηγείται της σωφρονιστικής μεταρρύθμισης.

25. Ο καλλιτέχνης για παράδειγμα με τα ιδιαίτερα ενδιαφέροντά του θα πρέπει να δημιουργήσει τα καλλιτεχνικά του προϊόντα για την εκπλήρωση των δικών του προσωπικών αναγκών. Εκτός αν οι προσωπικές ανάγκες του καλλιτέχνη έχουν καταστεί πλέον και «κοινωνικές ανάγκες».

26. Δεν είναι τυχαίο το γεγονός ότι ένα από τα βασικά συνθήματα των κοινωνικών αγώνων των κατωτέρων κοινωνικών τάξεων στις διάφορες ιστορικές εποχές και κοινωνίες ήταν (και είναι ακόμη και σήμερα) «**ψωμί, παιδεία, ελευθερία**».

27. Προσπάθειες των κατωτέρων κοινωνικά στρωμάτων για εκπαίδευσή των, η εκπαίδευση και μάθηση κατά τη διάρκεια των απελευθερωτικών τους αγώνων, η χρησιμοποίηση των υπαρχόντων σχολείων για τα δικά τους ενδιαφέροντα και συμφέροντα και ο αγώνας για καλύτερες συνθήκες διαβίωσης – κατά συνέπεια και εκπαίδευσης– είναι μερικές μόνο εκδηλώσεις αυτής της αντίθεσης.

28. Αυτό δε σημαίνει απαραίτητα ότι αυξήθηκε πράγματι η εγκληματικότητα ανηλίκων, αλλά σχετίζεται και με άλλες παραμέτρους όπως π.χ. με τις μεθόδους τις οποίες χρησιμοποιούν οι θεσμοί αυτοί οι οποίοι συνεχώς «βελτιώνονται» τεχνολογικά ή έχει σχέση με τη γενική κοινωνική τάση όλο και περισσότερες συμπεριφορές να ελέγχονται και να ποινικοποιούνται (βλ. για παράδειγμα τη συμπλήρωση του Κώδικα Οδικής Κυκλοφορίας (Κ.Ο.Κ.) με σχετικές διατάξεις για τη «ζώνη ασφαλείας» για τους οδηγούς ή το «κράνος» για τους μοτοσικλετιστές κ.λπ.).

29. Σ' αυτό το πνεύμα εντάσσονται και τα «νέα μέτρα» τα οποία εξήγγειλε πριν την έναρξη του σχολικού έτους και το Υπουργείο Παιδείας σχετικά με την πρωτοβάθμια και δευτεροβάθμια εκπαίδευση. Σε τι άλλο εκτός από τον «**Κοινωνικό Έλεγχο**» αποσκοπεί η προσευχή και ο υποχρεωτικός εκκλησιασμός των μαθητών, η άρση και υποστολή της σημαίας, η «ευπρεπής ενδυμασία» και ο εξωσχολικός έλεγχος της συμπεριφοράς των μαθητών από το σχολείο και η αξιολόγηση της διαγωγής των;

30. Εδώ αναφέρουμε ενδεικτικά GOEPPINGER, H., 1980, KAISER, G., 1982, SCHMEHL, H., 1980, KURY, H., 1979. Σύμφωνα με τον KURY, H., (1979) από τους 1582 ανηλίκους σε αναμορφωτικά ιδρύματα το 63% είχε επαναλάβει μία ή περισσότερες τάξεις, το 45% είχε απολυτήριο, το 27% είχε πάει τελευταία σε ειδικό σχολείο, το 66% πήγε στο κύριο (βάσικό) σχολείο και μόνο το 7% πήγε στο γυμνάσιο. Βλ. επίσης SCHOECH, H., 1985, σελ. 383 επ., HURRELMANN, K./WOLF, H.K.. Στις ίδιες διαπιστώσεις καταλήγει και η Λουκία ΜΠΕΖΕ (1985) 1986 ιδιαιτ. σελ. 32 επ. για τον ελλαδικό χώρο, παρ' όλες τις επιφυλάξεις που μπορεί να έχει κανείς για το μικρό δείγμα το οποίο χρησιμοποιήθηκε στην έρευνα (20 περιπτώσεις).

31. Αυτό ισχύει για διάφορες ευρωπαϊκές και άλλες χώρες όπως π.χ. Ομοσπονδιακή Δημοκρατία της Γερμανίας, Ολλανδία, Η.Π.Α. Σχετικά μ' αυτό βλ. π.χ. HAUBER, A.R., 1982, NATIONAL INSTITUTE OF EDUCATION 1977.

32. Ο HAUBER, A.R., (1981, σελ. 369) υπολογίζει τα έξοδα από βανδαλισμούς μέσα και γύρω από το σχολείο για την πόλη του Ρόττερνταμ της Ολλαν-

δίας για το έτος 1979 ανέρχονται σε 5 εκατομμύρια GULDEN. Στις Η.Π.Α. υπολογίζονται τα συνολικά έξοδα από βανδαλισμούς ότι ανέρχονται ετησίως στα 600 εκατομμύρια δολάρια. Σχετικά με το σχολικό βανδαλισμό βλ. επίσης: CASSELY, M.D., κ.ά. 1980, KURY, H., 1983, σελ. 190.

33. Στην Ελλάδα παρατηρούνται κυρίως βανδαλιστικές ενέργειες οι οποίες σχετίζονται με καταλήψεις (τμημάτων, σχολών) πανεπιστημίων από φοιτητές (π.χ. γνωστή η περίπτωση των βανδαλιστικών ενεργειών με την κατάληψη του πολυτεχνείου τον περασμένο χρόνο) ή βανδαλισμοί οι οποίοι γίνονται κατά τη διάρκεια διαδηλώσεων ή κατά τη διεξαγωγή ποδοσφαιρικών αγώνων. Η εργασία αυτή γράφτηκε πριν αρχίσουν στις αρχές του εξαμήνου οι φοιτητικές κινητοποιήσεις για το λεγόμενο «πολινομοσχέδιο» για την Παιδεία. Οι φοιτητές διαισθανόμενοι ότι και αυτό το νομοσχέδιο δε θα ήταν διαφορετικό από το «αντιτρομοκρατικό» ή το «αντιαπεργιακό» διαδηλώνουν τους φόβους τους, τις ανησυχίες τους και την αντίθεσή τους σ' αυτό. Τις κινητοποιήσεις των φοιτητών ακολουθούν οι μαθητικές κινητοποιήσεις με αποκορύφωμα τα γνωστά γεγονότα της Πάτρας και τη δολοφονία του καθηγητή Νίκου Τεμπονέρα, για να τερματιστούν μετά την έναρξη του πολέμου στον Περσικό Κόλπο (αφού το ενδιαφέρον όλων εστράφη προς τα γεγονότα του πολέμου και το Υπουργείο Παιδείας έκανε κάποιες υποχωρήσεις αντικαθιστώντας μάλιστα και τον Υπουργό Παιδείας. Οι βανδαλιστικές ενέργειες και καταστροφές οι οποίες σημειώθηκαν σε σχολικούς χώρους και ανακοινώθηκαν από το Υπουργείο Παιδείας αμφισβητείται αν οφείλονται σε ενέργειες μαθητών (ή αποκλειστικά σ' αυτούς) ή σε ενέργειες ατόμων τα οποία βρίσκονται έξω από τη σχολική κοινότητα.

34. Για μια πιο εμπειριστατωμένη και διεξοδική ανάλυση σχετικά με τους βασικούς παράγοντες της διαδικασίας του στιγματισμού στο σχολείο βλ.: ΔΗΜΟΥ, Γ., 1990 (σ' αυτή την επετηρίδα).

35. Ο οποίος είναι το αποτέλεσμα του φόβου προς τη χαμένη παιδική ηλικία των ενηλίκων. Η πραγματική υπάρχουσα παιδική ηλικία των μαθητών αποτελεί κίνδυνο ο οποίος εκφράζεται με φόβο. Σχετικά μ' αυτό βλ.: BRUECK, H., 1978.

36. Σχετικά με την «αυτοϊκανοποίηση των ενηλίκων (Selbsbefriedigung Erwachsener) βλ.: WEBER H., 1979, σελ. 23.

37. «Der pädagogische Orgasmus» βλ.: v. BRAUNMUEHL, E., 1980 σελ. 258 και 1987, σελ. 73.

38. Σχετικά με την εχθρότητα εναντίον των παιδιών («Kinderfeindlichkeit») βλ. π.χ. v. BRAUNMUEHL, E., 1979 και την εχθρότητα εναντίον των νέων («Jugendfeindlichkeit») βλ.: SCHURIAN, W., 1976.

39. Κυρίως η πρόταση αυτή προέρχεται από ψυχολόγους της «ατομικοκεντρικής» και «μη κατευθυνόμενης» ψυχολογικής (ψυχοθεραπευτικής) σχολής (personenzentrierte und non direkte psychotherapie). Βλ. για παράδειγμα TAU-

SCH, R./TAUSCH, A.M., 1979.

40. Πρόκειται π.χ. για το «Drogenberatungslehrersystem» (συμβουλευτικό σύστημα δασκάλων σχετικά με τα ναρκωτικά).

41. Όποτε και οι δάσκαλοι αλλά και οι σχολικοί ψυχολόγοι να μπορέσουν να λειτουργήσουν πιο αποτελεσματικά.

42. Ένα τέτοιο τμήμα του δικαίου θα μπορούσε να αποτελέσει π.χ. το «**δί-καιο ανηλίκων**». Σ' αυτό θα μπορούσε να συμβάλει αποφασιστικά και ο διορισμός στα σχολεία πτυχιούχων εγκληματολόγων με διεπιστημονική εκπαίδευση.

43. Πρόκειται για τα λεγόμενα «Trainingsprogramme für Lehrer». Για ένα τέτοιο ειδικό πρόγραμμα βλ. π.χ.: BAEUERLE, S., 1982. Επίσης σχετικά με το ρόλο του δασκάλου στην εγκληματοπροληπτική εκπαίδευση και τις διάφορες τεχνικές τις οποίες μπορεί να χρησιμοποιήσει βλ. για παράδειγμα: MINISTERIUM FUER ARBEIT, GESUNDHEIT UND SOZIALES DES LANDES NW 1984⁵, ΓΑΛΑΝΗΣ, Γ.Ν., 1990 σελ. 555-572.

44. Στο μη διαχωρισμό σε «καλούς» μαθητές που πηγαίνουν σε «κανονικό» και σε «κακούς» που πηγαίνουν σε «ειδικό» ή «εναλλακτικό» σχολείο συνηγορεί και το γεγονός ότι ο μεγαλύτερος αριθμός από τους ανήλικους παραβάτες οι οποίοι έχουν αποκαλυφθεί προέρχονται συνήθως από τέτοια «ειδικά» ή «εναλλακτικά» σχολεία. Επίσης ο στιγματισμός του «κακού μαθητή» τους ακολουθεί σε όλη τους τη ζωή και περιορίζει αφάνταστα τις ευκαιρίες για μία θέση εργασίας στον επαγγελματικό τομέα. Σχετικά με το θέμα «ανεργία και εγκληματικότητα» αντί άλλων βλ. ΓΑΛΑΝΗΣ, Γ., 1989α όπου και σχετική βιβλιογραφία.

45. Πρόκειται για το λεγόμενο «Lehrer-Schueler-und Elternttraining» το οποίο περιλαμβάνει διάφορα επίπεδα πρόληψης. Βλ. για παράδειγμα: BAEUERLE, S./LERCHENMUELLER, H., 1981.

46. Οι ενότητες των διαφόρων προγραμμάτων συζητούνται με τους συγκεκριμένους μαθητές, με τους δασκάλους, οι οποίοι κρίνονται την ώρα της διδασκαλίας των από παρατηρητές, και με τους γονείς των μαθητών αυτών, ώστε και βελτιώσεις σε κάθε στάδιο να υπάρχουν, αλλά και ο στιγματισμός να αποφεύγεται. Σχετικά μ' αυτό βλ. για παράδειγμα: LERCHENMUELLER, H., 1982, KOTZUR, S./RETZMANN, E., 1982.

47. Σύμφωνα με διάφορες απόψεις, κυρίως από την πλευρά των οικονομολόγων, η εγκληματικότητα και η πρόληψη δεν έχουν μόνο οικονομικό κόστος, αλλά έχουν και διάφορες άλλες θετικές οικονομικές πλευρές. Μια από αυτές είναι ότι δημιουργεί και διάφορα κοινωνικά αγαθά, επαγγέλματα, παροχές υπηρεσιών, εμπορικές επιχειρήσεις και άλλους κλάδους της οικονομίας (π.χ. εγκληματολογία, δικαστές, δικηγόρους, νομικές επιστήμες, αστυνομία, σωφρονιστικό σύστημα, κοινωνική εργασία, ασφαλιστικές εταιρίες, εργοστάσια κατασκευής όπλων, χρηματοκιβωτίων, κλειδαριών και ασφαλειών). Βλ. π.χ. SCHELLHOSS, H., 1985 σελ. 123-127. «Ο εγκληματίας δεν παράγει μόνο το έγκλημα αλ-

λά και το ποινικό δίκαιο και μ' αυτό τον καθηγητή ο οποίος κάνει παραδόσεις για το ποινικό δίκαιο και μ' αυτή την αναπόφευκτη αρμοδιότητα ο ίδιος ο καθηγητής διοχετεύει τις παραδόσεις του σαν «προϊόν» στην γενική αγορά. Έτσι εμφανίζεται μία αύξηση του εθνικού εισοδήματος». (MARX, K./ENGELS, F., 1973. Τόμος 26.1 σελ. 363. Ελεύθερη μετάφραση από το γράφοντα). Μία δραστική και διαρκής πτώση της εγκληματικότητας θα είχε διάφορες επιπτώσεις, όπως π.χ. στην αύξηση της ανεργίας σε πολλούς κλάδους επαγγελμάτων και κατά συνέπεια θα υπήρχε μία μείωση των εισπράξεων του κράτους από τη φορολογία των εργαζομένων. Επομένως σύμφωνα μ' αυτά, υπάρχουν σοβαροί κοινωνικοί λόγοι για την ύπαρξη και διατήρηση της εγκληματικότητας, στα επίπεδα όμως στα οποία μπορεί να ελεγχθεί.

V. ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

1. Ξενόγλωσση

- ALBRECHT, G., (1985): Stigmatisierung. In: Kaiser/Kerner/Sack/Schellhoss (Hrsg.): **Kleines Kriminologisches Wörterbuch**. Heidelberg, S., 433-438.
- ALBRECHT, P.-A., (1983): **Perspektiven und Grenzen polizeilicher Kriminalprävention. Diversionsmodelle aus den USA in der Sicht deutscher Instanzenvertreter**. Ebelsbach.
- ALBRECHT, P.-A., (1983)a: Polizei und Kriminalprävention. In: Schüler-Springorum H. (Hrsg.): **Jugend und Kriminalität**. Frankfurt/M.S., 111-127.
- ALBRECHT, P.-A.u.a., (1983): Jugendstrafvollzug und Kriminalprävention. In: Schüler-Springorum, H. (Hrsg.): **Jugend und Kriminalität**. Frankfurt/M.S., 156-167.
- ALBRECHT, P.A./LAMNEK, S., (1979): **Jugendkriminalität im Zerbild der Statistik**, München.
- ARBEITSKREIS JUNGER KRIMINOLOGEN (HRSG.), (1974): **Kritische Kriminologie. Positionen, Kontroversen und Perspektiven**. München.
- BAEUERLE, S., (1982): Konzeption eines Lehrertrainings zur Prävention delinquenter Verhaltensweisen. In: Kury, H. (Hrsg.): **Prävention abweichenden Verhaltens-Massnahmen der Vorbeugung und Nachbetreuung**. Köln, S. 167-209.
- BAEUERLE, S./LERCHENMUELLER, H., (1981): Schule und präkriminelles Verhalten-Möglichkeiten der Prävention-Darstellung eines Forschungsvorhabens. In: Kury, H. (Hrsg.): **Perspektiven und Probleme Kriminologischer Forschung**. Köln S., 436-509.
- BECK, J., (1987): Schule und Schulreform. In: Grubitzsch, S./Rexilius, G. (Hrsg.): **Psychologische Grundbegriffe. Mensch und Gesellscha-**

ft in der Psychologie. Ein Handbuch.

- BECKER, H.S., (1973): **Aussenseiter**. Frankfurt/M. (Original: Outsiders. New York, London 1963).
- BRAUNMUEHL, E.v., (1979): **Zeit für Kinder**. Frankfurt/M., 1979³.
- BRAUNMUEHL, E.v., (1980): **Antipädagogik**. Weinheim/Basel, 1980³.
- BRAUNMUEHL, E.v., (1987): Antipädagogik. In: Grubitzsch, S./Rexilius, G. (Hrsg.): **Psychologische Grundbegriffe**. Reinbek bei Hamburg. S. 71-75.
- BRUECK, H., (1978): **Die Angst des Lehrers vor seinem Schüler**. Reinbek bei Hamburg.
- BRUSTEN, M./HERRIGER, N., (1978): Lehrerurteile und soziale Kontrolle im «Schulbericht». In: **Zeitschrift für Pädagogik** 24, S. 497-515.
- BRUSTEN, M./HURRELMANN, K., (1973): **Abweichendes Verhalten in der Schule. Eine Untersuchung zu Prozessen der Stigmatisierung**. München.
- CASSERLY, M.D./BASS, S.A./GARRETT, J.R.: (1980): **School vandalism. Strategies for prevention**. Lexington/Mass.
- CHILD, I.L., (1969): Sozialisation (Sozialisationsprozess). In: Bernsdorf W. (Hrsg.): **Wörterbuch der Soziologie**. Stuttgart, S. 1028-1032.
- COHEN, S., (1979): The Punitive City: Notes on the Dispersal of Social Control. **Contemporary Crises** 3, S. 339-363.
- DONNER, O./OHDER, C. /WESCHEKE, E.- unter Mitarbeit von CIUPKA, J., (1981): Straftaten von Ausländern in Berlin. In: Autorengruppe Ausländerforschung (Hrsg.): **Zwischen Getto und Knast**. Reinbek bei Hamburg, S., 43-145.
- EHLEN, G., (1960): **Umweltverhältnisse und ihr Einfluss auf die Persönlichkeitsentwicklung und Kriminalität jugendlicher Rechtsbrecher**. Diss. Universität Mainz.
- FELDHUSEN, J.F./THURSTON, J.R./BENNING, J.J., (1973): A longitudinal study of delinquency and other aspects of children's behavior. **International Journal of Criminology and Penology** 1, S. 341-351.
- FOUCAULT, M., (1976): **Mikrophysik der Macht. Über Strafjustiz, Psychiatry und Medizin**. Berlin.
- GALANIS, G.N., (1987): **Migrantenkriminalität in der Presse. Eine i-**

- inhaltsanalytische Untersuchung dargestellt am Beispiel der Zeitschriften STERN und QUIK von 1960-1982.** Berlin.
- GALANIS, G.N., (1989): **Migranten als Minorität im Spiegel der Presse. Eine Längsschnittuntersuchung der Berichterstattung von Stern, Quick und Spiegel in den Jahren 1960 bis 1982.** Frankfurt am Main, Bern, New York, Paris.
- GOEPINGER, H., (1980): **Kriminologie.** München. 4. Auflage.
- COFFMAN, E., (1967): **Stigma.** Frankfurt.
- HAFERKAMP, H., (1975): **Kriminelle Karrieren. Handlungstheorie, Teilnehmende Beobachtung und Soziologie krimineller Prozesse.** Reinbek bei Hamburg.
- HAFERKAMP, H., (1985): Kriminelle Karrieren. In: Kaiser/Kerner/Sack/Schellhoss (Hrsg.): **Kleines Kriminologisches Wörterbuch.** Heidelberg, S. 267-272.
- HAUBER, A.R., (1981): Ansätze zur Kriminalprävention in den Niederlanden, vor allem in Bereich Vandalismus und Aggressiondelikte. In: Kury, H. (Hrsg.): **Perspektiven und Probleme Kriminologischer Forschung.** Köln, S. 341-383.
- HAUBER, A.R., (1982): Kriminalprävention in der Praxis – erläutert am Beispielen aus Holland. In: Kury, H., (Hrsg.): **Prävention abweichenden Verhaltens-Massnahmen der Vorbeugung und Nachbetreuung.** Köln, Berlin, Bonn, München.
- HERRIGER, N., (1981): Gemeindebezogene Konzepte der Kontrolle und Prävention von Jugenddelinquenz. Eine Übersicht über Praxisprogramme in den USA. In: Kury, H./Lerchenmüller, H. (Hrsg.): **Diversion-Alternativen zu klassischen Sanktionsformen.** Bochum, S. 327-360.
- HIRSCHT, T., (1969): **Causes of delinquency.** Berkeley.
- HOEHN, E., (1967): **Der schlechte Schüler.** München.
- HURRELMANN, K./WOLF, H.K., (1986): **Schulerfolg und Schulversagen im Jugendalter. Fallanalysen von Bildungslaufbahnen.** Weinheim, Jürichen.
- ILLICH, I., (1972): **Entschulung der Gesellschaft.** München 1972.
- KAISER, G., (1977): **Gesellschaft, Jugend und Recht. System, Träger und Handlungsstile der Jugendkontrolle.** Weinheim, Basel.
- KAISER, G., (1982): **Jugendkriminalität. Rechtsbrüche, Rechtsbrecher**

- und Opfersituationen im Jugendalter.** 3 Auflage, Weinkeim, Basel.
- KAISER, G., (1983): **Kriminologie.** 6 Auflage, Heidelberg.
- KAISER, G., (1985): Diversion. In: Kaiser/Kerner/Sack/Schellhoss (Hrsg.): **Kleines Kriminologisches Wörterbuch.** Heidelberg, S. 72-76.
- KECKEISEN, W., (1974): **Die gesellschaftliche Definition abweichenden Verhaltens. Perspektiven und Grenzen des labeling approach.** München.
- KERNER, H.-J., (1981): Kriminalstatistiken. In: Schneider, H.-J. (Hrsg.): **Die Psychologie des 20. Jahrhunderts,** Bd. XIV. Zürich, S. 262-273.
- KERNER, H.-J., (1983): **Diversion statt Strafe? Probleme und Gefahren einer neuen Strategie strafrechtlicher Sozialkontrolle.** Heidelberg.
- KERNER, H.-J., (1985): Kriminalstatistik. In: Kaiser/Kerner/Sack/Schellhoss (Hrsg.): **Kleines Kriminologisches Wörterbuch.** Heidelberg, S. 260-267.
- KEUPP, H., (1983): Abweichendes Verhalten. In: Seitz, W. (Hrsg.): **Kriminal- und Rechtspsychologie. Ein Handbuch in Schlüsselbegriffen.** München-Wien-Baltimore, S. 4-11.
- KOTZUR, S./RETZMANN, E., (1982): Familiäre Interaktion und Delinquenzentwicklung bei Kindern-Planung eines Elternkurses zur Delinquenzrisikoverminderung. In: Kury, H. (Hrsg.): **Prävention abweichenden Verhaltens-Massnahmen der Vorbeugung und Nachbetreuung.** Köln, S. 210-236.
- KREUZER, A., (1985): Jugendkriminalität. In: Kaiser/Kerner/Sack/Schellhoss (Hrsg.): **Kleines Kriminologisches Wörterbuch.** Heidelberg, S. 160-167.
- KURY, H., (1979): **Sozialstatistik der Zugänge im Jugendvollzug Baden-Wuerttemberg für das Jahr 1978. Bericht aus dem MPI für Strafrecht.** Forschungsgruppe Kriminologie Nr. 8. Freiburg.
- KURY, H., (1981): Junge Rechtsbrecher und ihre Behandlung. Sozialer Hindergrund, Persönlichkeit und Resozialisierung bei jugendlichen und heranwachsenden Untersuchungshäftlingen. In: **Zeitschrift für die gesamte Strafrechtswissenschaft** 93, S. 319-359.
- KURY, H., (1982): Familiäre Erziehungsbedingungen und Kriminalität.

- In: Kury, H. (Hrsg.): **Ist Straffälligkeit vermeidbar? Möglichkeiten der Kriminalprävention**. Bochum, S. 72-219.
- KURY, H., (1983): Schule und Delinquenz. In: Seitz, W. (Hrsg.): **Kriminal und Rechtspsychologie. Ein Handbuch in Schlüsselbegriffen**. München-Wien-Baltimore, S. 187-194.
- KURY, H./LERCHEMUELLER, H. (Hrsg.) (1981): **Diversion-Alternativen zu klassischen Sanktionsformen**, 2. Bde. Bochum.
- LAMNEK, S., (1982): Sozialisation und kriminelle Karriere. Befunde aus zwei Erhebungen. In: Schüler-Springorum (Hrsg.): **Mehrfach auffällig. Untersuchungen zur Jugendkriminalität**. München, S. 13-85.
- LERCHEMUELLER, H., (1982): Soziales Lernen in der Schule unter Kriminalpräventiver Zielsetzung. In: Kury, H. (Hrsg.): **Prävention abweichenden Verhaltens-Massnahmen der Vorbeugung und Nachbetreuung**. Köln, S. 92-166.
- MARX, K./ENGELS, F., (1973): **Werke**. Bd. 26. I. Teil, Berlin.
- MATHIESEN, T., (1979): **Überwindet die Mauern! Die skandinavische Gefangenenbewegung als Modell politischer Randgruppenarbeit**. Neuwied.
- MINISTERIUM FUER ARBEIT GESUNDHEIT UND SOZIALES DES LANDES N.W. (Hrsg.) (1984): **Jugendkriminalität-Wir diskutieren. Informationen für Unterricht und ausserchulische Jugendarbeit**. Köln, 5. überarbeitete Auflage.
- NATIONAL INSTITUTE OF EDUCATION (Hrsg.) (1977): **Safe school study**. Washington, D.C.
- ORTNER, H. (Hrsg.) (1981): **Freiheit statt Strafe. Plädoyer für die Abschaffung der Gefängnisse**. Frankfurt/M.
- PFEIFFER, CHR., (1983): **Kriminalprävention im Jugendgerichtsverfahren-jugendrichterliches Handeln vor dem Hintergrund des Brücke-Projekts**, Köln.
- PFEIFFER, CHR., (1983)a: Justiz und Kriminalprävention. Das Brücke-Projekt als Erprobungsfeld für Diversionsstrategien. In: Schüler-Springorum, H. (Hrsg.): **Jugend und Kriminalität**. Frankfurt/M., S. 129-155.
- QUENSEL, S., (1970): Wie wird man kriminell: Verlaufsmodell einer fehlgeschlagenen Interaktion zwischen Delinquenten und Sanktion-

- sinstanz. In: **Kritische Justiz**, 4, S. 375-382.
- QUENSEL, S., (1983): Stigmatisierung und kriminelle Karriere: In: Seitz, w. (Hrsg.): **Kriminal-und Rechtspsychologie. Ein Handbuch in Schlüsselbegriffen**. München-Wien-Baltimore, S. 204-209.
- SACK, F., (1968): Neue Perspektiven in der Kriminologie: In: Sack, F./König, R. (Hrsg.): **Kriminalsoziologie**. Frankfurt/M., S. 431-475.
- SACK, F., (1973): Klassenjustiz und Selektionsprozesse. In: **Vorgänge**. 12, 1, S. 55-60.
- SACK, F., (1985): Dunkelfeld. In: Kaiser/Kerner/Sack/Schellhoss (Hrsg.): **Kleines Kriminologisches Wörterbuch**. Heidelberg, S. 76-84.
- SACK, F., (1985)a: Selektivität, Selektion, Selektionsmechanismen. In: Kaiser/Kerner/Sack/Schellhoss (Hrsg.) **Kleines Kriminologisches Wörterbuch**. Heidelberg, S. 387-395.
- SACK, F., (1985)b: Kritische Kriminologie. In: Kaiser/Kerner/Sack/Schellhoss (Hrsg.): **Kleines Kriminologisches Wörterbuch**. Heidelberg, S. 277-286.
- SHELLHOSS, H., (1985): Funktionen der Kriminalität. In: Kaiser/Kerner/Sack/Schellhoss (Hrsg.): **Kleines Kriminologisches Wörterbuch**. Heidelberg, S. 123-127.
- SCHMEHL, H., (1980): **Jugendliche und heranwachsende Straftäter während ihrer Ausbildung**, München.
- SCHOECH, H., (1985): Schule. In: Kaiser/Kerner/Sack/Schellhoss (Hrsg.): **Kleines Kriminologisches Wörterbuch**. Heidelberg, S. 383-387.
- SCHURIAN, W., (1976): **Jugendfeindlichkeit**. Weinheim, Basel.
- SCHWIND, H.-D., (1981): Dunkelfeldforschung. In: Schneider, H.J. (Hrsg.): **Die Psychologie des 20. Jahrhunderts, Bd. XIV: Auswirkungen auf die Kriminologie. Delinquenz und Gesellschaft**. Zürich, S. 223-247.
- SCULL, A.T., (1980): **Die Anstalten öffnen? Decarceration der Irren und Häftlinge**. Frankfurt/M.
- STEINERT, H., (1985): Alternativen zum Strafrecht. In: Kaiser/Kerner/Sack/Schellhoss (Hrsg.): **Kleines Kriminologisches Wörterbuch**. Heidelberg, S. 9-14.
- STEPHAN, E., (1983): Dunkelfeld und selbstberichtete Delinquenz. In:

- Seitz, W. (Hrsg.): **Kriminal-und Rechtspsychologie. Ein Handbuch in Schlüsselbegriffen**. München-Wien-Baltimore, S. 40-46.
- SUTHERLAND, E.H./CRESSEY, D.R., (1978): **Criminology**. Philadelphia. 10. Auflage.
- TAUSCH, R./TAUSCH, A-M., (1979): **Erziehungspsychologie. Begegnung von Person zu Person**. Göttingen, Toronto, Zürich, 9 Auflage.
- TORNOW, H., (1978): **Verhaltensauffällige Schüler aus der Sicht des Lehrers. Empirische Untersuchung zum Labeling-Ansatz**. Weinheim.
- ULICH, K., (1980): Schulische Sozialisation. In: Hurrelmann, K./Ulich, D. (Hrsg.): **Handbuch der Sozialisationsforschung**. Weinheim, S. 469-498.
- WALTER, M., (1987): Jugendrecht, Jugendhilfe, Jugendschutz. In: Kaiser/Kerner/Sack/Schellhoss (Hrsg.): **Kleines Kriminologisches Wörterbuch**. Heidelberg, S. 167-172.
- WAMBACH, M.M., (1987): Kontrolle und Ueberwachung. In: Grubitzsch, S./Rexilius, G. (Hrsg.): **Psychologische Grundbegriffe. Mensch und Gesellschaft in der Psychologie. Ein Handbuch**. Reinbek bei Hamburg, S. 554-558.
- WEBER, H., (1979): **Mut Zur Phantasie**. Reinbek bei Hamburg.

2. Ελληνόγλωσσα

- ΑΛΕΞΙΑΔΗΣ, Σ., (1986): Εγκληματικότητα ή «παραβατικότητα» των ανηλίκων; **Ποινικά Χρονικά** 36 (1986) Αθήνα, σελ. 113-120.
- ΓΑΛΑΝΗΣ, Γ.Ν., (1987): Ο ρόλος της κοινότητας στην Ψυχική Υγεία: περιέχεται στο: Παπαδάτος, Γ. (Εισαγωγή-Επιμέλεια): **Ψυχική Υγεία και Τοπική Αυτοδιοίκηση**. Αθήνα, σελ. 363-376.
- ΓΑΛΑΝΗΣ, Γ.Ν., (1989): Η εγκληματικότητα των μεταναστών στον Τύπο Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών, τεύχος 74, Αθήνα, σελ. 37-71. (Ανάτυπο).
- ΓΑΛΑΝΗΣ, Γ.Ν., (1989)α: ανεργία και εγκληματικότητα. **Παιδαγωγική Ψυχολογική εγκυκλοπαίδεια-λεξικό**. Αθήνα 1989, τόμος 1,

- σελ. 458-461 καθώς επίσης και **Κοινωνική Εργασία**. Αθήνα 1989, τεύχος 13, σελ. 49-54.
- ΓΑΛΑΝΗΣ, Γ.Ν., (1990): Εγκληματοπροληπτική εκπαίδευση στο σχολείο. Περιέχεται στο: **Πρόληψη και αντιμετώπιση της εγκληματικότητας των ανηλίκων-εισηγήσεις**. Αθήνα-Κομοτηνή 1990, σελ. 555-572 (στο τυπογραφείο).
- ΔΑΜΑΝΑΚΗΣ, Μ., (1989): **Ο αναπαραγωγικός ρόλος του σχολείου** Επιστημονική επετηρίδα του παιδαγωγικού τμήματος δ.ε. Πανεπιστημίου Ιωαννίνων (Ανάπτυχο). Ιωάννινα.
- ΔΑΣΚΑΛΑΚΗΣ, Η., (1975): Η εγκληματολογική σημασία του σκοτεινού αριθμού της εγκληματικότητας. **Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών**, Αθήνα, τεύχος 25, σελ. 370 έπεται.
- ΔΑΣΚΑΛΑΚΗΣ, Η., (1985): **Η εγκληματολογία της κοινωνικής αντίδρασης**. Αθήνα-Κομοτηνή 1985.
- ΔΑΣΚΑΛΑΚΗΣ, Η., κ.ά. (1983): **Απονομή της ποινικής δικαιοσύνης στην Ελλάδα**. Αθήνα.
- ΔΗΜΟΥ, Γ., (1989): **Η λογική των επιδόσεων και οι αποκλίσεις στο σχολείο**. Επιστημονική επετηρίδα του παιδαγωγικού τμήματος δ.ε. Πανεπιστημίου Ιωαννίνων (Ανάπτυχο). Ιωάννινα.
- ΔΗΜΟΥ, Γ., (1990): **Ανάλυση βασικών παραγόντων της διαδικασίας του σιγματισμού στο σχολείο**. Επιστημονική επετηρίδα του παιδαγωγικού τμήματος δ.ε. Πανεπιστημίου Ιωαννίνων. (Υπό εκτύπωση). Ιωάννινα.
- ΕΘΝΙΚΗ ΣΤΑΤΙΣΤΙΚΗ ΥΠΗΡΕΣΙΑ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ (ΕΣΥΕ) (1988): **Στατιστική της δικαιοσύνης. Πολιτικής δικαιοσύνης, εγκληματολογικής και σωφρονιστικής, έτους 1985**.
- ILLICH, IV., (1976): **Κοινωνία χωρίς σχολεία**, Αθήνα.
- ΛΟΥΤΣΗ, Ζ., (1987): Η παραβατικότητα των ανηλίκων και η αντιμετώπισή της από το Δικαστήριο Ανηλίκων Αθηνών στο: **Κοινωνική Εργασία**, Αθήνα, τεύχ. 7, σελ. 193-197.
- ΛΥΡΑ, Μ., (1987): Εκπαίδευση και εγκληματικότητα. Βασισμένο σε ένα άρθρο του Τ. PINK. **Κοινωνική Εργασία**, Αθήνα, τεύχ. 7, σελ. 168-176.
- ΜΠΕΖΕ, Λ., (1985): **Ανήλικοι παραβάτες. Μελέτη 20 περιπτώσεων** Αθήνα-Κομοτηνή 1985.

- ΝΟΥΤΣΟΣ, Χ., (1979): **Προγράμματα Μέσης Εκπαίδευσης και Κοινωνικός Έλεγχος**, Αθήνα.
- ΠΥΡΓΙΩΤΑΚΗΣ, Ι., (1984): **Κοινωνικοποίηση και Εκπαιδευτικές Ανισότητες**, Αθήνα.
- ΣΠΙΝΕΛΛΗ, Κ.Δ., (1982): **Η γενική πρόληψη των εγκλημάτων**, Αθήνα.
- ΣΠΙΝΕΛΛΗ, Κ.Δ.-ΤΡΩΙΑΝΟΥ, Α., (1987): **Δίκαιο ανηλίκων**. Αθήνα.
«ΤΑ ΝΕΑ» από 24.11.1986, σελ. 4. Άρθρο της στήλης «προβολείς στην πολιτική ζωή» με τίτλο: «Το νυστέρι στο κόκαλο».
- ΦΑΡΣΕΔΑΚΗΣ, Ι., (1985): **Παραβατικότητα και κοινωνικός έλεγχος των ανηλίκων**. Αθήνα.
- ΦΡΑΓΚΟΥΔΑΚΗ, Α., (1985): **Κοινωνιολογία της εκπαίδευσης**. Αθήνα.